

331.99.09
K-43

B

✓

Handwritten: 891.99.09

Handwritten: 43

ԱԼԳԻՔ

Handwritten: 209

ՀՆՈՅՆ ՀԱՅՐԱՍԻՆՆԵՐ

51

Քննութիւն

Մտաւէ ԼՏԵՆ.

Handwritten: 886

I only say suppose this supposition.

Don Juan, C. I, St. LXXXV.

Handwritten: A / 956

ՄԱՍԿԱՆ

Ի պատիւն Ալաբաբեան Գաղաթիւ
1850.

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ

по опредѣленію Совѣта Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ,
на основаніи § 61 Высочайше утвержденнаго Устава оного Инсти-
тута. 10 Мая 1850 года.

Исправляющій должность Секретаря Совѣта, *Ивановъ.*

~~5739~~

~~5739~~

Մ. Ը մեզ չիք պատմութիւն Գրականութեան :
Օր ինչ հայ և օտարազգի հեղինակք մինչ ցայս
օր ժամանակի գրեցին ըստ այսմ մասին՝ լոկ տեղե-
կութիւնք են վասն մատենագրաց և գործոց նոցին,
և այն թերի բազմօք: Վննել ըստ կանոնաց մակա-
ցութեան զմատենագրութիւնս մերոցն, և ցուցանել
զյատկութիւնս և զնշանակութիւն իւրաքանչիւրոցն
'ի նոցանէ՝ որոշելով 'ի նոսին զոր ինչ հեղինակին
է սեպհական և զոր ինչ առ դարն, յորում կեցին՝
վերաբերելի, այդպիսի երկասիրութիւն՝ ցաւէ ինձ
ասել, անծանօթ է մերոցն: Աւ որովհետեւ չէ ու-
րօք ձեռնամուխ լեալ յայդպիսի գործ, յոյր սակս
և յոլովք 'ի բանասիրական խնդրոց, առ հայ դրպ-
րութիւն վերաբերեալք, մինչ ցարդ անլուծանելի
մնան: Վ սոցին սակի և զպատմութեան երգ ունել պարտ
է, որոց գոյութիւն առ մեզ՝ չգիտեմ էր վասն, միա-
կամ յամենեցունց ժխտի: Մ. Ե կարծիք՝ ներելի 'ի
շրթունս օտարաց, անթողլի է մերայոց, որք ինք-
նակամ հրաժարին 'ի հայրենի ժառանգութենէ:
Վանզի լեալ են արդարեւ և առ մեզ՝ որպէս առ
ամենայն ազինս աշխարհի առանց բացառութեան,
ազգային երգք, որոց նշխարք ծածկեալ մնան 'ի

Պատմութեան Վովսիսի Վորենացոյ: Յառաջիկայ
երկասիրութեանս գուն գործեցաք 'ի մի ժողովել
զայնս՝ ամբողջութիւն հաղորդելով նոցուն, և զնո-
ցին ցուցանելով նշանակութիւն 'ի պատմութեան
հայոց: Բնութեցողին է իմաստասիրել, յաջողեցաւ
արդեօք այդ մեր երկասիրութիւն, թէ ոչ:

Բայց խնդրելի է՝ եթէ է՞ր սակս ոչ ախորժեցան
բանասէրք 'ի քնին առնուլ զնշխարսդ զայդոսիկ, որ
մի 'ի գլխաւոր աղբերաց Պատմութեան Վերթողա-
հօրն երևի լինել: Բստ մեզ՝ ըմբռնումն քանի մի
բառից, որոց նշանակութիւն անորոշ ստուգաբա-
նեալ տեսանի 'ի Վառարանս մեր, թուի լինել միակ
և եթ պատճառ անսիրտութեանդ: Սին իրի և մեք
կարևոր դատիմք 'ի սկզբան աստ սակաւամասն աշ-
խատասիրութեանս՝ 'ի զնին առեալ զայդոսիկ բառ-
սըդ, որոշել զնոցին նշանակութիւն և ապա բուռն
հարկանել զքննութենէ նշխարաց ազգային պատմա-
կան երգոց՝ պահպանելոց կամ յիշատակելոց 'ի Պատ-
մութեան Վորենացոյն: Եւ այս են բառք, որք ըստ
մեզ՝ մեկնութեան կարօտին. Ս. Է. Մ., Ս. Է. Մ., Ս. Է. Մ.,
Օ. Բ. Մ., Ս. Է. Մ. կամ Ս. Է. Մ. էլ է:

'Ի սոցունց առաջինն, որ է Ս. Է. Մ., բացատրի 'ի
Նոր Վառարանին այսպէս. »հին զրոյցք՝ իրական կամ
ստայօդ, պատմութիւն արհաւ կամ Կերթողական. « (1) որ
է ստուգաբանութիւն ճիշդ: Վանդի այդ բառ՝ գո-

(1) Տե՛ս Նոր Վառարանի հայկազեան լեզու-ի, Ս. Է. Մ. է. Մ.,
1836—37. հատ. Բ. էր. 819:

լու մին 'ի հասգոյն բառից լեզուի մերոյ, առ հինսն
մեր զնոյն նշանակէր, զոր առ Յոյնս էպոս, այսինքն՝
պատմութիւնն + երկողական կամ պատմական բանաստեղծու-
թիւն. ըստ յետնոց՝ գիշարական բանաստեղծութիւն,
ըստ խորենացոյ՝ պատմութիւնն ըագաւորաց՝ 'ի Սաս-
եանս թագաւորաց ամփոփեալ, չափաբերական և ոչ ար-
չակ: Այս ապացուցանի բանիւք Վերթողահորն,
որ 'ի Սատմութեան իւրում 'ի բերելն պէտք զի-
պատմաց՝ ամենուրեք երգ կոչէ զայնս: Ուրեմն Սէպոս
հնոց ոչ այլ էնչ էր, բայց էնէ + երկողական պատմութիւնն
չափաբերական, յորում պարծո՞ւ + արցունք և ըագաւորաց երգէն,
որ և առ արդի Արոպացիս Épopée անուամբ սո-
վորաբար յորջորջի:

Յետ այսորիկ Սէպոսանք անունն ինքնին որոշեալ
տեսանի, որոյ և նշանակութիւնն յայտնի: Վանդի
եթէ Սէպոս քերթողական պատմութիւնն է չափա-
բերական, ուրեմն Սիպասանն բանաստեղծն է, զոր
առ Սրեմսեանս poëte épique անուանեն:

Սիպասանն բարդեալ է 'ի ձեպ և 'ի ո՞ր բառից,
յորոց յետինդ արմատ է բայիս Սէպ. իսկ ուրեմն առ
հինսն մեր նշանակէր Արգէս: Ուրեմն ուրեմն ձեպոս նոյն
է ընդ՝ երգել ձեպոս, պատմական երգ: Սակայն յաշխար-
հիկ լեզուի մերում պահպանեալ տեսանի այդ նախ-
կին նշանակութիւնն 'ի սովորական բանիս »խաղ ուրեմն«,
որ է երգ երգել:

Օհակառակն Սիպի նախնիք մեր Օրոյն կոչէին,
որ էր պատմութիւնն արչակ և ոչ չափաբերական, հին
աւանդութիւնք՝ բերանացի զրուցեալք, յանցանել

դարուց ժողովեալք և 'ի գիր արձանացուցեալք՝
ըստ խորենացւոյն, որ ասէ »Մ. յժմ ան մեզ գտա-
նին անբաւ Օրոյաց Տափեանք« (²). որ ան Աւրոպա-
ցիս die Sage, Сага, Сказаніе կոչի:

Մ. Կապուէլ կամ Մ. Կապուէլէր ան մեզ յայլևայլ միտս
առեալ լինի. բայց հնագոյն նշանակութիւն նորա է
Վիպտանուրէն կամ պոպոսուրէն, յորում նախնի ազնի
այլաբանօրէն պշտորոսուրէն ասեալ էին: Մ. յսպէս 'ի կեր
առեալ տեսանի այդ բառ ան Վերթողահօրն 'ի
բազում տեղիս, զոր Մ. րեմտեանք սովորաբար Μυθῶν,
Mythe, Fable ասեն և 'ի հնումն ան նոսա vera
narratio սահմանիւր:

Մ. յսպէս ճշդութեամբ նշանակեալ զզօրութիւն
միոյ միոյ 'ի բառիցդ՝ բուն հարցուք զքննութե-
նէս, զոր իբրև առաջին քրտունք յասպարիսի հայ
Պարութեան՝ 'ի դատաստան անաչառ բանասիրաց
հանել ոչ դանդաղիմք:

(²) Գեղե՛ Կ. Գ. Գ:

Ընդաբոյս է մարդոյ զարժանայիշատակն 'ի գործս
ընկերին 'ի յիշողականին դրոշմել և յետագայիցն
հաղորդել աւանդութեամբ: Արդարև ազդոյ իմն եղա-
նակաւ ներգործել ունէին յերևակայութիւն նորա
սխրագործութիւնք նախնի նահապետաց և առաջնոր-
դաց ժողովրդեան՝ պաշտպան կացելոց նոցա 'ի թըշ-
նամեաց յարձակմանէ և կամ յանակնկալն տագնա-
պէ՝ 'ի վերայ հասելոյ: Յայսոսիկ դէպս, ոչ շատա-
նայր նա զիրացն եղելոց և եթ պատմելով ընկերին
քանզի բոցավառեալն երևակայութիւն սովորական
նորա խօսից նոր իմն կեանս հաղորդելով՝ յերգս
դաշնաւորս յեղափոխեալ ձեացուցանէր զայնս: Սա-
յապէս առ ամենայն գողցես ազինս 'ի սկզբան անդ
դպրութեան նոցա՝ զպայտեմք, յորս նո-
քա ուշի մտօք զախորժելին, զարժանին յիշատակի
և զկրիցն շարժութիւն ամփոփելին: Եւ շարս յոգ-
նատեսակ երգոց ազգայնոց և զպայտեմք, յորոց սակի
զԱղիականն ունիմ Յունաց, զՄատ-
եանն Թագաւորաց՝ Շահ Սամէ վերաձայնեալ
'ի Պարսից, և զայլս առ այլս: Ապաքէն և զմերոց
հայրենեաց ցանկալի էր մեզ 'ի թիւս սոցին դասել
զԵրֆ Վերտանայ՝ սեպհական իմն անուամբ որոշեալ:

սակայն ոչ տուաւ մեզ այդ ուրախութիւն. քանզի
 սուր և հուղկահարութիւնք թշնամեաց և անդադար
 պատերազմունք, ոչ միայն զմերայոցն վսեմական մտաց
 ծնունդ՝ հողմոյ, հրոյ և սահանաց ջուրց ետուն,
 այլև ոչ քար թողին 'ի նայաստան 'ի քարի վե-
 րայ: Թէև երգքս այսոքիկ բնաջինջ անհետացան,
 սակայն հնախօսն մեր՝ բազմահմուտ ծերունին Այո-
 րենայ, ոչ անփոյթ արար զնոքօք. այլ զնշխարս նո-
 ցուն պահպանեալ աւանդեաց մեզ 'ի Վատմութեան
 իւրում: Յոլովադիմի երգոցս այսոցիկ յիշատակու-
 թիւն առ Քերթողահօրն տեսանեմք, յորոց վերայ
 զնահապետաց նայոց և զնայկազն թագաւորաց ա-
 րարս շինէ՝ 'ի նախնոյն նայկայ սկսեալ (2107 ա-
 մօք նախ քան զՔրիստոս) մինչև ցվերջին հայկա-
 զունն Աւահէ (328 ամօք նախ քան զՔրիստոս). և
 աստի մինչև ցժամանակս Այոսրովու, որդւոյ Աւա-
 ղարշայ (ամ տեաուն 214), ուր և սպառի այդ աղ-
 բիւր կենդանի ջուրց՝ յընթացս յոլով դարուց ըզ-
 միտս և զսիրտ նախնեաց մերոց զովացուցանողաց:
 'Եւ սոցունց էր՝ որ 'ի կարգ հնագոյն աւանդու-
 թեանց էին անցեալ յաւուրս Աւաղարշակայ (147
 ամօք նախ քան զՔրիստոս), և էր՝ որ կենդանի էին
 'ի շրթունս ազգիս մինչև ցսկիզբն վեցերորդ դա-
 րու, որում նոյն ինքն Այորենացին վկայէ: Այլ ոչ
 էին սոքա անոճ՝ և անշուք երգք, որպէս կամ եղև
 ոմանց յօտարազգի գիտնոց ասել (3). այլ հրաշա-

(3) Eugène Boré, l'Arménie.

կերտ յօրինուածք և ծնունդ վսեմախոհ մտաց և
բազմածաղիկն երեակայութեան որդւոց Հայաստա-
նի: Արգքս այսոքիկ, զորս Այորենացի Արգ վիպա-
սանաց կոչէ, 'ի հնումն առ մեզ՝ որպէս և առ բա-
զումն 'ի հնագոյն ազգաց Ասիոյ և Աւրոպիոյ, զտե-
ղի պատմութեան ունէին: Այլ այս ոչ եթէ կարծիք
նորոց ոմանց բանասիրաց են, այլ նաև արտաքին
խմաստասիրաց, և զմերն ասասցուք՝ Մար Աբասայ
և Էլեւտոսին⁽⁴⁾ Այորենացւոյ: Քանզի սա յառա-
ջին գիրս Պատմութեան իւրոյ զյաղթութեանց և
զտիրապետութենէ Արամայ ճառելով՝ զբանս հնա-
խօս Ասորւոյն 'ի մէջ մոլծանէ, որ զայս յինքեան
պարունակեն արժանի մտադիր քննութեան զյիշա-
տակութիւն. »Վայց թէև ոչ 'ի բուն մատեանս
(այսինքն Թագաւորաց կամ մեհենից) յիշատակեցան՝
որպէս Մար Աբաս կատինայ պատմէ, 'ի Էրտանոյ
ոճանոց և յաննշանիոց արանոց 'ի գոռանականէն այս (այսինքն՝
պատմութիւն քաջութեանց և տիրապետութեան Ար-
րամայ) գրանի ժողովեալ 'ի գեանի արտանէաց⁽⁵⁾: « Սո-
քին իսկ աննշան արք և փոքունք ոմանք էին արդա-
րև, որք յամենայն դարս և առ ամենայն ազինս զգործս
քաջաց երգելով՝ անմահացուցին զայնս վասն յետա-
գայից 'ի պարծանս ազգի իւրեանց: Այլ երևի՝ թէև
աննշանք, այլ ոչ միանգամայն անկածք. քանզի 'ի
դիւան արքունի ժողովեցան և նիւթ տուն իմաստ-

(4) Այորենի կոչէ զսա Աբասայ Փարպեցի:

(5) Այորեն. գիրք Գ. գլ. ԺԴ:

նոց զյիշատակ ազգաց, ազանց և թագաւորաց յաւեր-
 ժացուցանել, որպէս և մերոյս իսկ Արամայ: Աւ-
 եթէ յաւեսցուք զուշ մտաց մերոց յայն մասն քաղ-
 դէացի մատենին, զոր բերեալ տեսանեմք առ Այո-
 րենացւոյ ⁽⁶⁾, յորում և գործք մերոց նախահարց
 պատմին, և 'ի նմին ոչ այլ ինչ բայց եթէ զերգս
 նախնի վիպասանաց գտցուք: Ա'ի խորթ երեւեցի
 զոր ասեմքս՝ ընթերցողաց մերոց. քանզի այսու ոչ
 թեթեացուցանել կամիմք զյարգ հնագոյն պատմու-
 թեան ազգիս և ոչ խախտել զձշմարտաբանութիւն
 Վերթողահօրն. քաւ և մի լիցի. այլ նոր և աղօ-
 տափայլ շող իմն կաթեցուցանել կամիմք յայս նախ-
 նական մասն Վարուժեան մերոյ, զորով մինչ ցարդ
 զանց արարին թէ՛ հայ և թէ՛ օտարազգի հեղինակք
 Վատմութեան Վրականութեանս:

Արդարեւ՝ որպէս ասացաք, պատմութիւն մեր 'ի
 Հայկայ սկսեալ մինչև ցԱյոսրով առ Այորենացւոյ
 մեծաւ մատամք հիմնեալ երևի 'ի վերայ երգոց վի-
 պասանայ, որ և ակնյանդիման հանդիսանայ մտադիր
 քննողաց:

Վախ առաջին՝ վերոյիշեալ Վաղդէացի մատեանն՝
 'ի Մար Աբասայ 'ի Վինուէ գտեալ, ինքնին վկա-
 յէ բանից մերոց: Աթէ արդարեւ անխտորտեղէրէ եին
 հարքն մեր՝ ըստ ասից Այորենացւոյ, որոց և չեղև
 բնաւ փոյթ զյիշատակութիւն անցելոց գրով աւան-
 դել, ուստի՞ ասպա աւեալ հեղինակ յիշեալ քաղդէա-

(6) Նոյն գեղ. ն. գլ. Թ:

ցի մատենին և զմերոցս պատմութիւն, շարէ 'ի կարգըս բանից հետո և նախնեաց. յայտ է եթէ յերգոց վիպասանաց: Աւ այսմ Սար Սբաս ինքնին վկայէ 'ի ճառելն զՍբամայ. »այս 'ի փոքունց ոմանց և յաննըշանից արանց 'ի գուսանականէն գտանի ժողովեալ 'ի դիւանի արքունեաց: « Աթէ յարքունի դիւանս 'Անուէի ժողովեալ պահպանէին երգք զՍբամայ՝ և այն 'ի փոքունց և յաննշանից ասացեալք, զինչ ասպա զնախնական ժամանակաց, զՆայկայ և զնորին գործոց երգչաց՝ գուցէ և ականաւորաց, իմաստասիրեսցուք:

Արկրորդ՝ ընթերցեալ ուշի ուշով զոր քաղեալ 'ի Վաղդէացի գրոց՝ մեզ աւանդէ Այորենացին, սքանչանամք ընդ ոճ՝ միանգամայն և ընդ կենդանաւ գիր ոգին, զոր մանաւանդ 'ի քանի մի հատուածս նկատեմք: Սղգային ոգւոյ և եթէ գործ այնպէս երգել զսխրագործութիւնս հսկայատիպ նախահարց մերոց, որպէս 'ի Այորենացւոյ յառաջբերեալ 'ի հատուածս երգեալ տեսանեմք. յորոց կարգի են ա. 'Անուէի Նայկայ (7), բ. 'Անուէի պարտաւորի նորա ընդ Սեւայ (8) և գ. Պարտաւորի և զուրեանց Սբամայ (9):

'Ա քնին առեալ զերեսին հատուածսդ՝ տեսցուք 'ի նոսին ա. զի եթէ Վաղդէացի կամ այլազգի ոմն լինէր հեղինակ վիպասանութեանդ, ասպքէն ոչ այդպիսի իմն սքանչանօք պատմէր զապստամբութիւն Նայ-

(7) Այորեն. գիրք ա. գլ. 7:

(8) 'Այն. գլ. 10:

(9) 'Այն. գլ. 10 և 11:

կայ՝ ՚ի մօռացօնա արկեալ բնաւին զ՛Նէլ: Բ. զի նկարագիր նորին իսկ չայկայ, զոր վիպասանն՝ գեղապարշտճ, անհնէայ, Կառաբողոք, Խայտաւն, Կառաբողոք կոչէ, ոչ այլ ոք բաց ՚ի սերնդոց չայկայ՝ սարծա նօք ՚ի յուշ բերողաց զարարս նախնւոյն իւրեանց, կարէր այդպիսի յափշտակութեամբ մտաց պատկերացուցանել: Գ. զի նկարագիր պատերազմին Մէլայ այնքան զեղուն է մանրապատում հանգամանօք, որ և ամենեքին գողցես առ չայկ վերաբերին, մինչ անհր նար լինի մտադիր ընթերցողին չնկատել ՚ի նոսին հետս երևակայութեան վիպասանին, և այն՝ հայ վիպասանին: Դ. զի եթէ զննել կամեսցուք զոգի վիպասանութեանցդ, տեսցուք և ՚ի նմին զազգային մեր յատկութիւնք, զորս իմանալ կարէր երգիչն հայ և ոչ օտարոտի ոք: Յաւել առ այս և զպատճառ ապրտամբութեան չայկայ՝ այն է, անհնազանդութիւն (¹⁰), զոր և մատնանիշ ցուցանեն ականաւոր մատենագիրք ազգիս (¹¹): Վ. բանս իսկ պատգամաւորին Մէլայ զմերս տեսանեմք բնաւորութիւն ճշդիւ գծագրեալ քանզի ասէ՝ »Մնակեցեր ՚ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց, այլ ջերտացեալ ձեռքէս՝ զցրտութեան սառնա-

(¹⁰) Մայն. գեղտ մ. գլ. Բ:

(¹¹) Գրեգոր Մագեդոնոս ՚ի լղլի երտմ առ Պէտրոս Կաթ. ասէ. »Քանչէ Մարտեան «Երէ հարարութեան և անասոք բնութեան և խոստարանաց բարձր ոչ սարտա կայի յայտուել իրութեան յարարանան հասանել: « — Տէ՛ր Գրեգոր Սարգիս. գեղտ Բ. գլ. ՂԲ:

ցեալ + հոգոց հոգեալ բարեւոյ, և հաստանդեալ ինձ
կեաց 'ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկ-
րիս խնամք քնակութեան (12):

Իսկ պատմութիւն Նորամայ մուծեալ է 'ի մատեանն
Քաղղէացի՝ առեալ գլխովին յազգային երգոց՝ ժո-
ղովեւոց յարքունի դիւանի՝ Սինուէի: Իաց 'ի վկա-
յութենէ Մար Նբասայ՝ նաև բանք երգչացն զհա-
յութիւն նոցին նշանակեն. քանզի շրթունք որդւոց
հայրենեաց և եթ հնչեցուցանել մարթեն զթաղաւո-
րէ իւրեանց՝ զոր 'ի քաղղէացի մատենին ամփոփի.
»Սա (Նորամ) այր աշխատասէր և հայրենասէր եղ-
եալ՝ լաւ համարէր զմեռանելն 'ի վերայ հայրենեացն,
քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով
զսահմանս հայրենիս, և հարազատից արեան նորա՝
տիրել արանց օտարածնաց (13):

Ն.

Երբն վերադառնալ՝ առ Սորենացւոյ յիշատակեալ,
թերևս ամբողջ և ընդարձակ բանաստեղծութիւն
էր, յորում 'ի հնոցն մերոց աւանդեալ լինէր պատ-
մութիւն թագաւորաց հայոց: Սինչև ցսկիզբն վե-
ցերորդ դարու Երզն այն պահպանեալ մնայր 'ի
հայաստան և որպէս յայտնի երևի՝ ծանօթ էր մարդ-
կան ժամանակին. քանզի պատմաբանն մեր յերիս

(12) Խորեն. գերտ ն. գլ. ժն:

(13) Խորեն. գերտ ն. գլ. ժգ:

դէպս որոշաբար ցուցանէ զնորին գոյութիւն՝ ասելով.
 »Օ այս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուլիւս . . . որում
 և Պարսից մատեանք Վէյնէն և Նըգն Վիպասանայ (14): «
 Ղարձեալ. »Արտաշիսի վերջնոյ գործք բազում ինչ
 ցայտի էն +եւ 'ի Սիպասանայն, որ պատմին 'ի Ղար-
 Նան (15): « Եւ յայլում վայրի. »Այս ամենայն . . .
 ցայտի էն +եւ Նըգն Վիպասանայ (16): « Այս ուրեմն
 բաց 'ի վկայութենէ Քաղղէական մատենին, ուստի
 հանեալ էր Սար Աբասայ զնախկին պատմութիւն
 ազգիս, և որոշակի այս յիշատակութիւն մատենագր-
 ըին մերոյ զլինելութիւն ազգային պատմական երգոց
 ակնյանդիման ցուցանէ:

Ամբողջութիւն, ընդարձակութիւն և բազմամաս-
 նութիւն Նըգոյն թէև յառաջասացելովքս անշուշտ
 ապացուցանի. սակայն յառաւել հաստատութիւն կար-
 ծեացս՝ բերցուք հատուած մի 'ի գրոց Աորենաց-
 ւոյ, որ միանգամայն 'ի բաց փարատել ունի զամե-
 նայն տարակուսանս ըստ այսմ մասին: Օ կնի հաղոր-
 դելոյ մեզ զնկարագիր բնակութեան Սարացի գեր-
 եանցն՝ ածելոց 'ի Հայս առ Տիգրանաւ, յաւելու
 Քերթողահայրն. »Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և
 թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որ-
 պէս լեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Ղող-
 թան. յորս շարին բանք Նըգոցն զԱրտաշիսէ և
 զորդւոց նորա՝ յիշելով այլաբանաբար և զղարմիցն

(14) Աորեն. գերտ Բ. գւ. խը:

(15—16) Սոյն. գերտ Բ. գւ. խը:

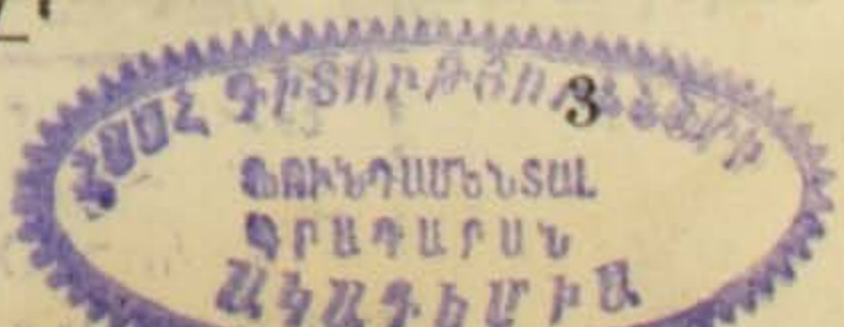
Վճիգասհայ, վիշապազունս զնոսա կոչելով. զի Վճիգասհայդ 'ի մեր լեզուս է վիշապ: — Վճիգասհայ ճաշ ասեն գործել Վճիգասհայ 'ի սրտաշիտի և խարդաւանակ լեալ նմին 'ի տաճարին վիշապաց (17): Վճիգասհայ Վճիգասհայ ոչ գտեալ ասեն՝ քաջի որդւոյն Վճիգասհայ, տեղի ասարանից՝ 'ի հիմնանալն Վճիգասհայ. նա անց, ասէ, զնաց և շինեաց 'ի մէջ Վճիգասհայ Վճիգասհայ, որ է 'ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի Վճիգասհայ: — Վճիգասհայ, ասեն, Վճիգասհայ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի 'ի բարձիցն Վճիգասհայ (18): « Վճիգասհայ ասեալ զայս հատուած՝ տեսանեմք 'ի նմին բազում մասունս, սարունակօղս յինքեան զզանազան իրագործութիւնս՝ սատշաճեալս այլեայլ անձանց և ժամանակաց:

157439
5232
886

Վախ ասաջին՝ զՎճիգասհայ և զզաւակաց նորա տեսանին 'ի նոսին յիշատակութիւնք (565 ամօք նախ քան զՔրիստոս):
Երկրորդ անգամ՝ բանք զՎճիգասհայ Վճիգասհայ

(17) »Историческое изображение в виде дракона в храме драконов. «
«lui dressa des embûches dans le temple des dragons.» որ է «յարդե», բանից Տաճար՝ Վճիգասհայ նշանակէ. յորտեպ «նա» կը ասուի — dans le palais des dragons և «չ» dans le temple. Տէ՛ գերտ ամ. էր. 123 բարգճ. նորին:

(18) Խորեն. գերտ ամ. գլ. 7:

ւոյ, որոյ 'ի մտի եղեալ դաւել զարքայն Հայոց՝
 Մարտաշէս, ճաշ գործէ 'ի պատիւ նորա 'ի տաճա-
 րին վիշապաց (ամ տեառն 127):

Արրորդ անգամ՝ զրոյցք Վարտաւազդայ՝ զորդւոյ
 սոյն իսկ Մարտաշիսի, որոյ ոչ գտեալ տեղի վասն
 ապարանից իւրոց 'ի հիմնարկելն Մարտաշատ քաղա-
 քի 'ի ձախակողման Արասխայ, անցեալ գնայ և 'ի
 մէջ Մարաց՝ յԱյրարատ նահանգի բնակելոց, շի-
 նէ զՄարակերտ 'ի դաշտին Շարուրայ. որ և եղև
 այս յամի տեառն 129:

Չորրորդ՝ բանք յԱթինկանէ՝ կնոջէ Մարտաշի-
 սի, որ յառաջբերեալ տեսանին առ Այորեհնացւոյ
 առանց իրիք փոփոխութեան, որ և բուն խօսք վի-
 պասանաց երևին լինել, և են այսպէս »Տենչայ Մար-
 թենիկ տիկին տենչանս, զարտախուր խաւարտ և ըզ-
 տից խաւարծի 'ի բարձիցն Մարգաւանայ:«

Նովանդակութիւն Արգոյս, որոյ առարկայ և նիւթ
 'ի պատմութեան ազգի մերոյ առեալք՝ խառն ընդ
 գործոց վիշապազանց այսինքն՝ Մարաց, գործելոց 'ի
 Հայս, 565 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս սկսեալ՝
 գայ իջանէ մինչև ց129 ամ տեառն, և պարունակէ
 յինքեան զշրջան ժամանակի իբրև եօթն հարիւր
 ամաց: Աստի հետեւեցուցանել կարէ ընթերցողն
 և զընդարձակութիւն Արգոյն, որում բազմամասն
 պարտ էր լինել նմա՝ հանգոյն պատմական բանաս-
 տեղծութեանց Մրեւելեան ազգաց՝ մանաւանդ Պար-
 սից Մատենին (Թագաւորաց: Քանզի արդարև պատ-
 մութիւն անցից՝ յընթացս եօթն դարուց եղելոց 'ի

Հայաստան, ուր բողոքած գործի արտաբերան գործի գործ
 ծէսը, անհնարին իմն էր ամփոփել 'ի սակաւամասն
 և 'ի կցկտուր երգս ինչ: Այլ եթէ այս այսպէս,
 ապա ուրեմն ոչ միանգամայն հեռի 'ի ճշմարտու
 թեանց ցուցցուք զանձինս ասելու, եթէ արդարեւ
 ոչ միայն առանձին երգք գոյին առ նախնիս մեր՝
 յայլևայլ դէպս ասացեալք, այլ նաև անընդհատ և
 շարունակաբար վիպասանութիւնք երևելի գործոց,
 որպէս 'ի բերեալ հատուածիդ նկատեմք:

Այլն էին տեսակք ազգային պատմական երգոց,
 յորոց ոմանք սոսկ երգ վերաբերեալ, իսկ այլք՝ երգ
 ընդհանր (19) կոչեին: Անոնքս այսոքիկ՝ որպէս
 անուանակոչութիւն իսկ նոցին ցուցանէ, թերևս
 կարգի ժամանակագրութեան հետեւին, այն ինչ
 առաջինքն երևակայութեան և եթ գնային զհետ:

Օ այս որոշումն Արգոյն վիպասանաց յերկուս
 ազգս Աորենացին ինքնին ցուցանէ: Ասկ մեք յաւել
 ցուք առ այս և զերբորք յարկաբերան նորին՝ այն է,
 ասորաբանական կամ քերականական լինելն նորա՝
 մանաւանդ 'ի սկզբան անդ. որ և ապացուցանի բա
 նիւք Վերթողահորն 'ի համառօտիւ հաղորդելն մեզ
 'ի Պատմութեան իւրում զսկիզբն Վարդէական մա

(19) Ամեն (Ս) անուանելի բաներն զիստէն համ զլուսի, զլուսեբե
 րանէն լինելն երգոց իմանալ հարկն. որ չէ այդպէս, ասե
 ղի երգոց հարկաւ պարտ է լուսեբերանէն լինելն: Այդ
 բան ոչ այլ ինչ ցտայանէ բայց երկ զերբ (Ս) անուան
 ակարհան:

տենին՝ ոգեալ բանաստեղծական ոգւով. »Վ՛հեղք
 և երևելիք առաջինքն՝ ՚ի դիցն, և աշխարհի մեծա-
 մեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և
 բազմամարդութեան: Այլ ՚ի սոցանէ հատեալ գտան
 ազգ սկայիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով և
 վիթխարիք, որք յղացեալք ամբարտաւանութեամբ՝
 ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեան,
 և ՚ի նոյն լինէին գործ անկեալք. յոր հողմ՝ ահա-
 գին իմն և աստուածային շնչեցեալ ՚ի դիցն ցաս-
 անէ՝ ցրէ զամբարտակն. և մարդկանն անլուր բար-
 բառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, ազմուկ շփոթի
 ՚ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր և յապետոսթեանն
 հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովաձիգ և
 հաստաղէղն ⁽²⁰⁾:«

Օ երգքս զայսոսիկ՝ որպէս ՚ի վեր անդր հարե-
 ւանցի ասացաք, առ հնագոյն յազգային վիպասանութեաց
 ունել պարտ է, որք ՚ի մատեանս և յարքունի դի-
 ւանս ևեթ պահպանեալ մնացին և ՚ի վեցերորդ
 դարու ոչ ևս լինէին լսելի ՚ի շրթունս ազգի մե-
 լոյ և երգչացն Վողթան:

Օ հնագոյն վիպասանութեանցս դան զկնի այլ ևս
 բազում մասունք Նրգոյն, զորս ոչ աւելորդ հա-
 մարիմք՝ ըստ տեսութեան մերում, յերիս ազգս բա-
 ժանել: Այլ առաջինն դասեցուք զայնոսիկ, յորս
 վիպասանք զարութիւնս և զգործս մերոց քաջաց,
 թագաւորաց և զօրավարաց պատմեն. առ երկրորդն՝

(20) Խորէն. Գեղ. Կ. Գ. Թ:

յորս զՄարաց կամ զՊարսից են բանք. իսկ առ
Էրրորդին՝ յորս զՆորեւստանեայց աւանդութիւնք տե-
սանին:

Նուաճն հարցուք զառաջնոց և ըստ յաջորդու-
թեանց իրացն եղելոց և զերգօղ զնոցանէ քննեսցուք:

Ն սոսին զառաջին տեղի ունին վէպք զՏիգրա-
նայ, որ 'ի 565 ամի նախ քան զՔրիստոս յաթու-
թագաւորութեան հայոց բազմեալ և զգրացի ազինս
նուաճեալ՝ ընդարձակէ զտէրութիւն իւր՝ ընդ ձե-
ռամբ գրաւելով զնախկին սահմանս մեր: Աւ ոչ
զայս միայն, այլ և զՅոյնս անգամ հարկատուս կա-
ցուցանէ, զկնի որոյ բարեկարգութեան աշխարհիս
հոգ մեծ տանի: Վնայ ապա 'ի վերայ Մ. Ժղահայ
թագաւորին Մարաց՝ աջակցութեամբ Աիւրոսի.
յաղթական հանդիսանայ 'ի մարտին՝ սպանանելով
զարքայն Մեդացւոց և զտուն նորա հանգերձ բազ-
մաթիւ գերեօք խաղացուցեալ առ ստորոտով Մա-
սեաց և առ Արասիս գետով բնակեցուցանէ:

Յառաջբերեալն աստ համառօտութիւն բանից
զՏիգրանայ՝ ամենեին տարբերի 'ի Յունական աւան-
դութենէն, որ յաղագս Աիւրոսի, Մ. Ժղահայ և
Տիգրանայ: Արորոտոս՝ զհետ գնալով աւանդու-
թեան Պարսից 'ի պատմելն զգործս Աիւրոսի, զայս
ինչ յարէ. »Քաջ գիտեմ, եթէ գոն այլ եւ երե-
կործե՛ր զարքայէս (21): « Մառաջին կարծիք իւրն է.

(21) Արորոտոս. գերեւ. համ. 95:

Երկրորդն Վսեհոփոնտայ (²²). Երրորդն Ատեսիա-
 սայ (²³): Այն անձանք թանասիրաց մեծագոյնն այն
 տարածայնութիւն, որ 'ի բանս երկից պատմաբանիցդ,
 զոր և չէ տեղւոյս մանրամասն քննել: Ասասցուք
 միայն, եթէ ոք իմանալ կամեսցի զԵրրորդ Կործե-
 զարքայէն Վարսից՝ ոչ այլ ուրեք բայց եթէ յա-
 ւանդութիւնս Հայոց պարտ լինի նմա խնդրել, և
 այն յերգս վիպասանաց: Վանդի զոր ինչ սոքա ասե-
 ին զԱիւրոսէ՝ մեծաւ մասամբ զանազանի յասից: Յոյն
 մատենագրաց, որոց բանք սաստիկս կուուին ընդ մի-
 մեանս և չբերեն ամենեին նմանութիւն իրերաց: Յե-
 ըից հռչակաւոր պատմաբանից: Յունաց՝ Վսեհոփոնտ
 միայն մանր յիշէ զպատերազմն Աիւրոսի ընդ Տիգ-
 րանայ, որ և նուաճեալ յարքայէն Վարսից՝ հնա-
 զանդի, դաշնակից և հարկատու կացեալ նմա: Աի-
 պասանաց մերոց աւանդութիւն զհակառակն ցուցանէ.
 յորում զարքայն Հայոց իբրև զմի 'ի հզօր տիեզե-
 ըակալաց Ասիոյ տեսանեմք, որ ոչ միայն ոչ յաղ-
 թի 'ի Աիւրոսէ, այլ դաշնակից ունելու զնա՝ ըզ-
 Մարացն խորտակէ զօրութիւն, սպանանէ 'ի մար-
 տին զԱժդահակ, զորոյ և զտուն հանդերձ գերեօք
 աւելի քան զբիւր մի՝ ածեալ բնակեցուցանէ 'ի
 Հայս: Հանգամանքս այս յետին՝ այն է, զաղթն
 Մարաց յաշխարհ մեր, տայ մեզ իմաստասիրել
 զճշմարտութիւն և զստուգութիւն աւանդութեան

(²²) Վսեհոփոնտ 'ի Վաստատելուն Աիւրոսի, գերեւ թ և զ:

(²³) Ատեսիաս տու Փոփոսի 'ի նորին Տասնհարանի:

Հայոց, զոր ըստ կարծեաց մերոց նախամեծար դա-
 սել պարտ է քան զՅունացն: Քանզի դրացի և
 մերձակայ գոլով Պարսից՝ ապաքէն մերոցն էր օրէն
 ստուգիւ գիտել զպատմութիւն Աիւրոսի և Մ. թղա-
 հակայ, քան թէ Յունաց, յորոց 'ի խօսս չիք և ոչ
 միաբանութիւն ինչ, որով հնար լինէր զաւանդու-
 թիւն վիպասանաց մերոց հերքել: Օայս խնդիր
 պատմաբանական այլուր պարտ է լուծանել և ոչ
 յայսմ վայրի: յոյր սակս դարձցուք 'ի կարգ քննու-
 թեանս, և ասացուք եթէ այսօրինակ սխրագործու-
 թեանց թագաւորին Հայոց պարտ էր արդարև զե-
 րևակայութիւն ազգիս բորբոքել, որ և եղև իսկ.
 քանզի ոչ յապաղեցին Արգիշք 'ի վիպասանութիւնս
 իւրեանց մոլծանելով զարուժիւնս Տիգրանայ՝ յա-
 ւերժացուցանել զայնս: Օբովանդակութիւն եր-
 գոցս պատմելով՝ այսպէս 'ի մէջ բերէ Այորենա-
 ցին զքանի մի խօսս 'ի նոցանէ. »Օայս և որ այլ
 այսպիսիք բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խարու-
 եաշս այս և աղէբեկ ծայրիւ հերաց Արուանդեանս
 Տիգրան. երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն
 և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պար-
 կեշտն 'ի կերակուրս և յըմպելիս և 'ի խրախճա-
 նութիւնս օրինաւոր:« զորմէ ասէին 'ի հինսն մեր
 որք բամբուամբն երգէին, »լինել սմա և 'ի ցան-
 կութիւնս մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստն և պերճա-
 բան և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի...
 Մ. թղարադատ և հաւասարասէր կշիւս ունելով յա-
 մենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ՝ մտացն լծակաւ

կշռէր. ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր և ոչ զնուաստ-
սըն արհամարհէր. այլ ամենեցուն հասարակաց հնա-
րէր զինամոցն իւրոց 'ի վերայ տարածել զգետտ⁽²⁴⁾։

Կարծես թէ զԱղիականին տեսանեմք առաջի ա-
չաց զնկարագիր հելլենացի դիւցազացն՝ 'ի լուր հո-
մերեան զարմանակերտ բառիցս՝ Գոհնէան, Ռդուանէն,
անհնէայ, Ըիհնասէս, արոյգաբարձ, Գեղեցնոսն, որովք
վիպասանն զարքայն սիրելի գովարանէ։

Իաց յայսմանէ նաև հրաշալին այն նկարագրու-
թիւն Էրուայն Աթուհայ առ Այորենացւոյ՝ գործ
վիպասանաց թուի լինել, զոր և ընթեռնուլ կարես
'ի Պատմութեան նորին⁽²⁵⁾։

Յորդիս Տիգրանայ քաջանուն հանդիսացաւ Ա-
հազն։ Մարտ եղեալ կռուեցաւ ընդ վիշապաց և
մեծամեծ նահատակութիւնս գործեաց 'ի վերայ երկ-
րի։ Յերկրէ յերկինս անցեալ գողացաւ զյարդ
Իարշամայ, զոր և ընդ տանելն՝ անկեալ զճանա-
պարհայն մղեղք յարդի զԱրթինն ծիր յօրինեցին,
որ առ մեզ 'ի սակս այսորիկ հէս յարդտղէ⁽²⁶⁾ ա-
սի։ Ասինիք մեր 'ի շարս աստուածոց դասեցին

⁽²⁴⁾ Խորէն. գերտ ն. գլ. իդ։

⁽²⁵⁾ Աոյն. գերտ ն. գլ. իդ։

⁽²⁶⁾ Երուհ. »Յաղատն հարեն ծրոյ՝ ոմանտ յարուհնայ հա-
յոց ասացին, Ըի 'ի ետս Յերան Ահագն նախնի
հայոց գողացաւ զյարդ Իարշամայ Աթուհայանէայ
նախնայ, զոր և թէ սովորեցաւ բնախօսութեամբ Յարդ-
գողի հէս անուանել։

զսա, և դրացի Ս իրք արձան կանգնեալ նմա՝ զո-
հիւք պաշտէին ⁽²⁷⁾:

Սախագաղափար գոլով քաջութեան, որպէս և
նմանիք նորին շերակլէսք, 'ի պաշտպանութիւն
մաղթէին զնա շայք հաւասարապէս ընդ Արամազ-
դայ և տիկնոջն Անահտայ ⁽²⁸⁾: Աւ չէ սա՝ որպէս
կարծիք եղեն ոմանց, նոյն ինքն շերակլն Յունաց-
այլ սեպհական, բնիկ և մին 'ի գլխաւոր դից հնոյն
Շայաստանի, որ սիրելի էր յոյժ և պաշտելի առ
նախնիս մեր: 'Ա սակս մեծամեծ բարերարութեանց
իւրոց առ ազգս և մաքրելոյ զերկիրս 'ի դազանաց՝
Վեշապատող ⁽²⁹⁾ համբաւեցաւ առ կենդանութեամբ
իւրով: Օ կնի մահուան մեհեան կառուցին սմա 'ի
Տարօն, ուր նորին իսկ որդիք պաշտօնեայ կացին
նմին ⁽³⁰⁾: Այս մեհեան մեծագանձ յաշտից տեղի էր
Թագաւորաց մերոց և Սահեվահեան անուամբ հըռ-
չակեալ ⁽³¹⁾: Թառի ինձ, թէ կին էր սորա՝ ըստ
դիւցաբանութեան, Աստղիկ քանզի 'ի նմին իսկ 'ի
Տարօն գաւառի՝ բաց 'ի մեհենէն առէճօր, առէճ-
հաս, առէճէն ⁽³²⁾ դիցն, գոյր և երրորդ մեհեան

⁽²⁷⁾ Խորէն. գեոր Կ. գլ. Ը:

⁽²⁸⁾ Ագառ. Ս. Էնէպէէ, 1835. էր. 102:

⁽²⁹⁾ Առն. էր. 602--3:

⁽³⁰⁾ Խորէն. գեոր Բ. գլ. Ը:

⁽³¹⁾ Ագառ. էր. 602:

⁽³²⁾ Առնանուանի Անահտայ առ Ագառանգէղատ:

Աստղկան, զոր «էնէաչ Ալազաբի կոչէին. սենեակ՝
զոր ես որոհապան իմանամ»⁽⁵⁵⁾:

Սարտ սորա ընդ վիշապաց, անցք ընդ երկինս,
գողանալն զյարդ Ռարշամայ⁽⁵⁴⁾, որ արեգակն է
Ասորոց, ասլաքէն արեգակնատիպ հսկայ պատկե-
րացուցանել ունէին զսա յերևակայութեան հայոց:
Գողով սորա բնիկ դիւցազն աշխարհիս՝ քան զբա-
զումս յեկամոնտ աստուածոց սիրելի էր յաչս մերոցն,
որոց 'ի տես մեծամեծ գործոց նորա՝ մոռացեալ
զմարդկօրէն ծնունդն, զերկին, զերկիր և զծով 'ի
ցաւոց երկանց կալեալ համբաւէին, և 'ի բոցոյ իբ-
րև յանօսր և 'ի մաքրադոյն տարրէ ծնանել ասէին
մանկան: Յոյր սակս և աուն հրաշալոյ ծնունդ հրա-
շալի 'ի վիպասանաց կեղծեալ այսպէս քարոզիւր.

»Արեհէր երէն և երէր.

Արեհէր և ծերանի ծով:

Արեհ 'ի ծովուն ունէր

Ալազաբի եղեգիւնն.

'նք եղեգան իող՝ ծովս ելանէր.

'նք եղեգան իող բոց ելանէր.

Ա- 'ի բոցոյն պարանէնէն

Ալազեր. նա հո-ր հեր ունէր.

Ապառէ բոց ունէր Տօրուն,

Ալազանի էն ալեգանունն:«

⁽⁵⁵⁾ Ագառ. էր. 602:

⁽⁵⁴⁾ Ռար Շէշէ 'ի լեզու- Ասորոց Ուրեի ալեգանան
նշանակէ:

» Օ այս երգելով ոմանց բամբուամբ՝ լուաք իսկ
ականջօք մերովք ⁽⁵⁵⁾ « յաւելու խորենացին:

Եւ յինչ հարիւր յիսուն ամօք նախ քան զՔրիստոս
յաթու թագաւորութեան բազմեցաւ Աղարշակ,
զկնի կարգաւորելոյ զաշխարհս նորանոր կանոնադրութեամբք՝
զմէն մի՛ ՚ի նահապետութեանց և նախարարութեանց
նշանակեաց, իւրաքանչիւրոցն ճշդիւ սահմանելով զպաշտօն: Եւ սոցին կարգի եր
և թուն հայկակայ՝ Տորք անուն, այր խոժոռագէղ,
բարձր, հոգիարանչն, աստուծոյ և գիտահայեաց, զոր կու
սակալ Երեմիոց հաստատեաց՝ զանուն ազգին Եւ
գեղ տուն կոչելով: Եւ լուր սաստիկ ուժեղութեան
և ՚ի տես սոսկավիթխար տարազու մարմնոյ նորա՝
բորբոքեցաւ երեակայութիւն վիպասանաց աշխարհիս
հայոց, որք և ախորժեցան յերգս իւրեանց ըզ
նորին գործոց նկարագիր պատկերացուցանել: Եւ Քան
զի՛ ըստ խորենացւոյ, երգէին նմա բուն հարկա
նել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեղու
թիւն, և ձեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր, և քե
րել ըզընգամբք և կազմել որպէս տախտակ, և գրել
նոյնպէս ըզընգամբք իւրովք արծուիս և այլս այս
պիսիս ⁽⁵⁶⁾: « Յիրաւի է սքանչանալն ծերունւոյն խո
րենայ ՚ի լուր բանիցս, յորս արդարեւ Տորք անցա
նէ զանցանէ ուժեղութեամբ և՛ զհերակլեաւ և՛
զՍամսոնիւ և զԱռստոմաւ: Եւ զի չէ՛ այս մուրա

⁽⁵⁵⁾ Խորեն. գեղ. ա. գլ. լա:

⁽⁵⁶⁾ Եւր. անգ:

ցածոյ, կցկտուր աւանդութիւն ինչ՝ 'ի փոխ առեալ
'ի դրացի ազգաց և կամ յօտարէն մուծեալ 'ի մեր
աշխարհ՝ յայտ է 'ի ճշդութենէ անտի հանգամա-
նաց նկարագրութեանն, յորս զմերս տեսանեմք Հայ-
աստան լեռնային՝ հայրենիք արծուեաց, զորս և
Տորք ըղընգամբք գրէր յորձաքար 'ի վէմն նորին:

Ի այց որ առաւել զարմացման է արժանի՝ միւս
երգն է վիպասանաց, որ ասէ, [Թէ] »Յեզերս ծովուն
'Պոնտոսի դիպեալ նաւաց [Թշնամեաց՝ դիմէ 'ի վե-
րայ. և 'ի խաղալն նոցա 'ի խորն իբրև ասպարէզս
ութ՝ և սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու վէմն բըլ-
րաձևս և ձգէ զկնի. և 'ի սաստիկ պատառմանէ
ջուրցն՝ ընկղմին նաւք ոչ սակաւք. և ամբարձումն
ալեացն, որ 'ի պատառմանէ ջուրցն՝ վարէ զմնա-
ցեալ նաւն բազում մղոնս (37)»

Այլ [Թէ] չէին զՏորքայ ասացեալ բանքս, որ յա-
ւուրս Աղարշակայ եկաց ըստ պատմաբանին, այն է՝
հարիւր յիսուն ամօք և եթ նախ քան զՔրիստոս,
ոչ դանդաղէի ապաքէն Հոմերին Աիկղոպայ Պոլի-
փեմեայ, զոր Ադիսն կուրացոյց, նախահայր նախա-
տիպ զհայկազն Տորք քարոզել: Քանզի ամենեին
համաձայն են պատմելոցն յԱդիսականին ոչ միայն ա-
րարք սորա, այլև նոյն իսկ ծովն և ժայռքն մեծա-
մեծք, զորս երկոքին հսկայքն ձգեն՝ Հայն զկնի նա-
ւացն [Թշնամեաց, վիրագն Հոմերի զկնի նաւու ան-
ձին [Թշնամուոյ: Այլ եթէ յաւելցես առ այս և զնկա-

(37) Խորեն. գեոգ. Գ. 42 լն:

րագրութիւն տեղեացն բնակութեան Արլիփեմեայ՝
 զԼեւնային վայրս, զխաչնարած լինելն նորա, հուսկ
 ուրեմն և զնորին ուժեղութիւն և վիթխարութիւն
 սոսկալի, գուցէ ոչ վրիպիցիս յասելդ զտեղեացն հայ-
 աստան, և զԱրլիփեմեայ՝ Տորք գուլ: Յընթեո-
 նուլն մեր յԱդիսականին զյետագայ տողս՝ Թուի լսել
 զբանս վիպասանաց մերոց նախնեաց. քանզի ասէ հո-
 մեր.

»Աստուծոյ վերագին. 'ի բոց ցամառն անդ զարփեանն անարե
 Արեւելաց զԼեւնէն, արչ ար նաւուան փար 'ի շէհէն վայրէն Ռ-
 ժայուն բոճբեաց, ծով քիւլացաւ, յարչանդ արեաց քարչ արեւն,
 Օսովն արեւն զարեւր ընդաւն և Տօր յըգէր ցամառին...«

Այլ զի խորամանկն Ադիս ոչ դարդարէր 'ի կծե-
 լոյ զհսկայն բանիւք՝ Թէև 'ի տագնապի էր, յոյր
 սակս Արլիփեմ

... Տուլեալ՝ ար Ռուսանգամ վէճ արուել արագին՝
 Արջանահեաց, ըստ էր ար Ռոյն յարլուբուլուհէն հորովին.
 Արչ յէր նաւուան հշեր 'ի եւել Գագղէն 'ի ծայրէն շէհէն,
 Օսովն 'ի վիճէն ծէեալ ընդաւն 'ի հոյն վարեւր ցամառին⁽³⁸⁾: «

Իսայց որպէս և իցէ՝ այս երգ Տորքայ Թուի ինձ
 յօրինեալ ոչ 'ի ժամանակս Արաղարշակայ, այլ 'ի

(³⁸) Արեւան, ըստ Գ. (Թանճանի, Ալեւեպի, Տանն ար-
 հագիներգ. Թ. էր. 264—66:

նախնի դարս 'ի սրտիւ հայկազն հսկայի ուրումն, զոր
 զինի 'ի համար Տորքայ յարմարեցին Արգիւք: Քան
 զի և՛ ոճ երգոյն և՛ նոյն իսկ աւանդութիւնն 'ի հառ
 թիւն նորին տան մեզ ակնարկել: Սակայն լուծումն
 կարծեացս ոչ այլ իւրք բայց եթէ 'ի ձեռն մտա
 դիր հետազօտութեան հազոյն գրչագիր մասեւից,
 գուցէ ընդ փոշուլ ծածկելոց յանկեան ուրեք Հայ
 աստան աշխարհի, վճարեացի:

Այլ մեք յառաջ մղեացուք զհետազօտութիւն մեր
 և յառեացուք զուշ մտաց մերոց 'ի հատուածս եր
 գոցս այսոցիկ, որոց շարունակութիւն այսուհետեւ ակ
 ներե հանդիսանայ 'ի Պատմութեան քերթողահօրն:
 Քանզի զինի մահուան Արուանդայ, (որոց ճնունդ և
 սնունդ նոյնպէս 'ի շրոշոց (30) առեալ թուի առ
 Կորեւացւոյ), Սմբատ զինի ամբառնալոյ յաթոս թա
 գաւորութեան զՆ. րտաշէս, զհետ լինի Արուազայ՝
 եղբօր Արուանդայ, 'ի Նազարան եղելոյ, զոր և կա
 լեալ գետասոյղ կորուսանէ: Օ՛ ծառայս սորա ան
 ձինս իբրև հինգ հարիւր, զորս սարգևէ նմա ար
 քայ, բնակեցուցանէ 'ի թիկանց Մասեաց. իսկ ըզ
 գանձս նորա հրամանաւ Ն. րտաշիսի տարեալ 'ի Պար
 սրա՝ Վարեհի ընծայէ (40): Օ՛ կնի այսորիկ հրա
 մանաւ արքայի երթայ Ռ. լանս յօգնութիւն եղբօր
 Սաթիւնիան, զոր յետ մահուան հօր նորա՝ այլ ոմն
 բռնացեալ հալածէր: Հարածական արարեալ զբռնա

(30) Կորեւ. գեո+ ր. գւ լի:

(40) Նոյն. գեո+ ր. գւ իւր:

ւորն՝ դարձուցանէ Վաթիսկան զիշխանութիւն. զերկիր թշնամեացն աւերէ, և զնոսին ինքեանս՝ ի դերութիւն անկալ Ղարտաշատ բնակեցուցանէ ՚ի Շաւարշական գաւառի: Յերգս վիպասանաց երգեալ տեսանին այսոքիկ գործք մեծի զօրավարին Նայոց, որ սիրելի էր յաչս ազգի մերոյ, որոյ և զեղեցիկ նկարագիր անձին յերգոց անտի առեալ՝ ՚ի մէջ բերէ Նորեմացին այսպէս. »Աւերաս հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն. և առաքինութեան ոգւոցն որսորդ. և զեղեցիութեան ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիշ ունելով յաչն՝ որպէս դրակոնտիկոն ՚ի վերայ ոսկւոյ և ՚ի մէջ մարգարտոյ ծագէր. և ՚ի վերայ շոյտ անձին և մարմնոյ՝ զգոյշ յամենայնի. և տուչութիւն յաջողուածոց ունէր ՚ի մարտս առաւել քան զամենայն ոք ⁽⁴¹⁾»

Վս նոյն իսկ յերգս թուելեաց զոյգ ընդ քաջութեանց զօրավարին և զգործս Ղարտաշիսի հուշակէին: Վանգի սրտովին զնմանէ շինել զքաղաքն Ղարտաշատ, կանգնել ՚ի նմս մեհեան, բերել ՚ի Վազարանէ զհայրենի կուռս ⁽⁴²⁾, զկնի որոյ և զյարձակումն Ղլանաց յաշխարհս մեր, սրատերազմն ընդ նոցա, տեղի տալն Ղլանաց առաջի զօրաց մերոց, անցանելն ընդ Վուր և բնակիլն յայնկոյս գետոյն:

Ղլ մեք բերցուք աստ զբանս Նորեմացւոյ, որոյ

(41) Նոյն. գեո՛ր ք. գւ. ծք:

(42) Նոյն. գեո՛ր ք. գւ. խթ:

քաղեալ յերգոց վիպասանաց՝ այսպէս պատմէ զի-
 րացն եղելոց. »Օ որդի Մլանաց արքային ձերբա-
 կալ արարեալ զօրացն հայոց՝ ածեն առ Մրտաշէս.
 զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Մլանաց՝ տալ Մր-
 տաշիսի զինչ և խնդրեսցէ. և երդմունս և դաշինս
 ասէր հաստատել մշտնջենաւորս, որպէս զի մի ևս
 մանկունք Մլանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշ-
 խարհն հայոց: Ալ 'ի չառնուլ յանձն Մրտաշիսի
 առ 'ի տալ զպատանին, գայ քոյր պատանւոյն յափն
 գետոյն 'ի դարաւանդ մի մեծ, և 'ի ձեռն թարգ-
 մանչաց ձայնէ 'ի բանակն Մրտաշիսի. »Քեզ ասեմ,
 այր քաջ Մրտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին
 Մլանաց, եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Մլանաց՝
 տալ զպատանիդ. զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն
 դիւցազանց զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ ըղ-
 կենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով և 'ի
 ստրկաց կարգի պահել, և թշնամութիւն յաւիտե-
 նական 'ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստա-
 տել: «

»Ալ լուեալ Մրտաշիսի զայսպիսի իմաստուն բանս՝
 գնաց յեզր գետոյն. և տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ և
 լուեալ 'ի նմանէ Բանս իմաստութեան, ցանկացաւ
 կուսին: Ալ կոչեցեալ զդայեակն իւր Սմբատ՝ յայտ-
 նէ նմա զկամս սրտի իւրոյ՝ առնուլ զօրիորդն 'ի կնու-
 թիւն իւր, և դաշինս և ուխտս հաստատել ընդ
 ազգի քաջացն և զպատանին արձակել 'ի խաղաղու-
 թիւն:

»Ալ ասէ արքայն Մլանաց. « Ալ ուստի՞ տացէ

Քաջն Արտաշէս հազարս 'ի հազարաց և բիւրս 'ի
բիւրոց ընդ քաջազգոյ կոյս օրիորդիս Աւանաց։

Յաւելու խորենացին՝ որպէս սովոր է նա առնել
'ի բերելն զբանս երգչաց, թէ »զայս տեղի առաս-
պելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն։

»Հեծաւ արե արեայն Արտաշէս

'ի «եաւելն գեղեցեի՛

Եւ հանեալ զտակնօղ

Շէտտակն պարանն։

Եւ անցեալ որպէս զարծաւտ

Սըրաբէն՝ ընդ գեպն,

Եւ ճեգեալ զտակնօղ

Շէտտակն պարանն՝

Ընկէց 'ի Տեղ+

Օրեորդիս Աւանաց։

Եւ շատ ցաւեցոյց

Օ՛Տեղ+ խտակն օրեորդիս՝

Արագ հասուցեալ

'ի բանակն եւր։

»Վոյնպէս զհարսանեացն առասպելեալ երգելին։

«Տեղ տակն արեայն 'ի խեղճութեան Արտաշէսի։

Տեղայն Տարգաբեպ 'ի հարսանութեան Սըրաբէնի։»

»Քանզի՛ 'ի վերայ բերէ խորենացին, »սովորու-
թիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց՝ փեսայութեամբ

'ի դուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել
 իբրև զհեղատեանն հուլմնայեցւոց. սապէս և [Թա-
 գուհեացն յառազաստին՝ մարգարիտ (⁴⁵):

[Թէ և սկի և ճարգարէք կոխելով եմնւտ Սաթինիկ
 'ի տաճար Արտաշիսի և եղև առաջին 'ի կանայս
 նորա, այլ որպէս 'ի բանից վիպասանաց երևի՝ ոչ
 անխուով վայելեաց զիւր զբարեբաստիկ կեանս:
 Քանզի բորբոքեցաւ 'ի սէր Արգաւանայ՝ գուցէ և
 վիշապազանց իսկ (⁴⁴): Թերևս 'ի սակս այսորիկ և
 մարտ խուլութեան յարուցեալ ընդդէմ սորա
 Արտաշիսի՝ խորտակեաց զզօրութիւն նահապետին
 ազգին Սուրացան՝ քաջին և իշխողին յոգնաթիւ
 տիգաւորաց (⁴⁵), « յորմէ 'ի սկզբան անդ մեծապէս
 կասկածէր արքայն հայոց, մինչդեռ նա զկողմն ունէր

(⁴⁵) Խորէն. գերտ Բ. գլ. Ծ: — Այն սովորութեան մէջ
 յարգ պահպանեալ քեանի 'ի միջէ հայոց, 'ի Սորէն
 ջրաղայ եղելոց: Քանզի սուստս 'ի վերադարձեալ
 անդ իւրային յեկեղեցւոյ 'ի քանն ընդ հարսին, երև
 մեծաքանն էցէ, 'ի սեմս քրանն ընդատաջ էլանէն եր-
 հաւտ յազգահանաց նոցա՝ անելով 'ի ճեռին սկսաբեղ
 երկուս և բարձրով, զորս և յերկուց կողմանց յանէն՝
 մին զվիտով իւրային, եւն մեան՝ զվիտով հարսին:

(⁴⁴) »Այն Արգամ է՝ սուէ Խորէն. որ յառասպելէն Ար-
 գասանն անուանի: « Գերտ Բ. գլ. Ծա:

(⁴⁵) »Ստեյն հասկածէին 'ի Սուրացանէն Արգամայ,
 զի այս քաջ էր և բազմաց քէր քիգատորաց: « Գերտ
 Բ. գլ. խղ:

Արուանդայ: Այս Արգաւան զերկրորդական ունէր զգահ յաշխարհիս մերում, և ընկալեալ էր յարքայէն՝ պահ յառնառնապ, գեղար յերկրորդն յառնառն, հարկեր զգեղար իոյ տարին, արգաւան տնէ և պարտաւորապ և զերտառնն ընդէլոյ տնէդէն նորագոտ (⁴⁶): Այսպէս ահա տրփանք Սաթինկան եղէն պատճառք թերևս ան պայազատ առնելոյ զարմին Արգամայ (⁴⁷): Քանզի որպէս երգէին վիպասանք, հրաւիրեցաւ յաւուր միում Արտաշէս ՚ի ճաշ յԱրգաւանայ հանդերձ որդւովք իւրովք: որոց կասկածելով եթէ դաւել խորհեցաւ տանուտէրն ազգին Սուրացան՝ ապշոպ յարուցին և անդէն ՚ի հացին իսկ զալինսն Արգամայ քարշեցին: Աստի ելեալ արքայի յոգի խուս վեալ՝ դառնայ յԱրտաշատ, և զՍաթան՝ զորդի իւր մեծաւ զօրութեամբ առաքէ ընդդէմ ազգին Սուրացան՝ պատուիրելով զբազումսն ՚ի նոցանէ սպանանել և զապարանս Արգամայ ՚ի հուր այրել (⁴⁸):

Այսպէս նկուն արարեալ զզօրութիւն Սարաց՝ առ ստորոտով Սասեաց բնակելոց, գուռզացաւ Արտաշէս և ոչ ևս կամեցաւ հարկել հաւովմայ յեցւոց: Սմին իրի և Վոմետիանոս կայսր՝ զօրաժողով լեալ ընդդէմ նորա՝ գայ ՚ի հայս, ուր ՚ի հովտին Սասենայ հանդիպեալ միմեանց երկոցունց զօրաց, յաղթական հանդիսանայ կողմն հայոց: Վսմին պատերազմի արիութեամբ քաջացաւ Սմբատ, որ թէ և

(⁴⁶) Խորէն. գեղար Բ. գլ. խէ:

(⁴⁷⁻⁴⁸) Սոյն. գեղար Բ. գլ. ծա:

»Ծերագոյն էր, ասէ Սորենացին, այլ երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զճակատն ⁽⁴⁹⁾։ « Հանգոյն այլոց մեծամեծ գործոց և այս յաղթուիւն զօրաց մերոց էանց յերգս վիպասանաց, որք՝ ըստ նորին իսկ Սորենացւոյ, զայս կամելով երգել յառասպելն՝ Վոմետ զոմն ասէն եկեալ ⁽⁵⁰⁾, որ է ինքն կայսրն Վոմետիանոս. ոչ եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլաբանելով՝ յանուն նորա կոչէն։ «

Վազում այլ ևս մեծամեծ գործս գործեալ պատմի 'ի սմանէ 'ի մասին բարեկարգութեան, յորս թուի ինձ նոյնպէս լսել զոգի նախնի երգչաց (թէ և առանց յիշատակութեան անցանէ պատմաբանն զնոքօք), մանաւանդ 'ի ծ՛ղ և 'ի ծ՛թ գլուխսն, զորս ուշադիր քննութեամբ ընթեռնուլ հրաւիրի ընթերցողն։

Սմա յաջորդեաց Վրտաւազդ՝ առաջին յորդիս Վրտաշիսի, այր խուլարար, անձնահաճ, խանդացող. որոյ կասկած 'ի սիրտ արքայի արկեալ՝ ընկենուլ ետ 'ի պատուոյ զտէրն Մուրացան՝ զՎրգամ, և ընկալաւ զգահ երկրորդական։ Աչ շատացեալ այսու՝ նախանձեցաւ և՛ ընդ մեծ սպարապետն Սմբատ, որ զկնի բազմեցուցանելոյ զարքայն Վարսից Վրտաշէս յաթու թագաւորութեան, նուաճելոյ զերկիրն Վասքից և ածելոյ անտի 'ի Հայս զբազմութիւն գե-

(49) Վոյն. գեր+ ք. գլ. ծ՛ղ.

(50) Վոյն. գեր+ և գլուխ։

րեաց՝ մեծաւ պատուով ընկալեալ եղև յարքայէն:
 Յոյր սակս սպանանել խորհեցաւ զզօրավարն Հայոց
 նախանձայոյզն Մրտաւազդ: Օչայս իմացեալ Սմբատայ
 գնայ բնակի զկողմամբք Մսորեստանի՝ թողեալ
 զիշխանութիւն զօրաց Հայոց, զոր արքայորդին
 յինքն առնուլ ոչ յապաղէ: Այլև սմա յորս ելանել
 յաւուր միում զկողմամբք Սասեաց. և այնինչ
 յանդուգն արշաւեցուցանէր զերիվար իւր՝ անկաւ
 'ի վիհ իմն և անհետացաւ զկնի երկեամ մի թա-
 գաւորելոյ:

Սորա բնաւորութիւն անսանձ և մոլութիւն վարուց
 և անչափ փառասիրութիւն անցին յերգս վիպասա-
 նաց, որոց 'ի զարմանս կրթեալ ընդ չարասիրու-
 թիւն Մրտաւազդայ՝ ոչ մարդ, այլ դև կարծեցին
 զնա գոլ: Քանզի զճննդենէ սորա աւանդութիւն
 էր զարմացման արժանիս պատմել գործս, կախար-
 դեալ ասելով զսա 'ի կանանց զարմիցն Մթգահա-
 կայ, զոր երգիչք յերգս իւրեանց այլաբանելով
 »վիշապազունք՝ ասէին, գողացան զմանուկն Մրտաւազդ
 և դև փոխանակ եղին⁽⁸¹⁾: « Այլ արդարև գի եղև
 սա 'ի տան հօր իւրոյ, խուովութիւն յարուցանելով
 ընդ ամենայն աշխարհս մեր՝ դրդելով զարքայ
 ընդդէմ նախարարացն մեծամեծաց, որք նախ քան
 զնա՝ զհայրենեաց ունելով առաջի զօգուտ, միակամ
 միահաւան զփառք տանս Հայոց գուն գործէին
 ճոխացուցանել: Հրապուրեալ զհայր իւր՝ Մրտա-

(81) Խորեն. գեր. Բ. գլ. ԿՊ:

շէս, բառնալ ետ 'ի կենաց զծերունին Արգամ:
 հալածական արար զԱմբատ. կոտորեալ բաժանել
 ետ արքայի զսպարապետական իշխանութիւն զօրա-
 վարին հայոց 'ի մէջ իւր և եղբարց իւրոց. և
 այսպէս զփառաւորն զայն թագաւորութիւն Արտա-
 շիսի, որ 'ի մեծամեծ յաղթութիւնս անցանէր՝
 անշքացոյց պարտութեամբ, որով պարտեցաւ հայ-
 աստան 'ի Տրայիանոսէ 'ի վերջին աւուրս սորա:
 Աւ զինչ զարմանք, եթէ 'ի մահուան Արտաշիսի
 ժողովուրդն՝ տեսանելով զկորուստ իւր մեծ, լա-
 համարէր 'ի գերեզման իջանել ընդ սիրելի արքայի
 իւրում, քանթէ վկայ լինել անարգանաց հայրե-
 նեաց, յոր հասուցանել ունէր զնա Արտաւազդ: Աւ
 հարձք և՛ սիրելի կանայք և՛ մտերիմ ծառայք և՛
 անթիւ ամբոխ ժողովրդեան՝ սրով կատարէին զկեանս
 իւրեանց զգերեզմանաւ: Արգիշք առաջի առնեն
 զզարմացման արժանի մահունս զայսոսիկ, որք ա-
 հաւորապէս ազդել ունէին յերեակայութիւն Արտա-
 վազդայ, յորս սա զաւերումն իւրոյ թագաւորու-
 թեան տեսանէր: Յոյր սակս խռովի յոգի իւր որդի
 արքային հայոց, և որպէս վեպասանքն ասեն, որով
 հետևեալ «'ի մահուան Արտաշիսի բազում կոտորածք
 լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց, դժուարի Ար-
 տաւազդ ասելով ցհայրն. »Աինչ դու գնացեր և
 զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար. ես աւերակացս
 որպէս թագաւորեմ:« Ասան որոյ անիծեալ զնա
 Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. »Աթէ դու յորս հեծցիս
 յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք,

տարցին յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս. անդ կացցես և զլոյս մի' տեսցես ⁽⁵²⁾։

Յայտոցիկ բանից արքային մեռելոյ նկատել կարեմք ոչ միայն զազգին անսիրելութիւն առ Մարտաւազդ, այլ և զհօրն ատելութիւն առ խռովարար որդին, յորոյ 'ի գլուխ զանէծս զայս արկանէ 'ի գերեզմանէ անտի. որ և կատարեցաւ իսկ։ Քանզի, որպէս յառաջագոյն ասացաք, յորտալն իւրում զկողմամբք Մասեաց կինձս՝ անկաւ 'ի խոր իմն մեծ. և ըստ հօրն բանին՝ կալան զնա քաջք, տարան յազատն 'ի վեր 'ի Մասիս, և անդ յայրի միում արգելին զնա՝ կապեալ երկաթի շղթայիւք։ Արկուէթ շունք նորա հաւատարիմ գնացին զհետ տեառն իւրեանց. հանապազ կրծեն զշղթայսն առ 'ի ազատել զնա 'ի բանտէն ⁽⁵³⁾։ Իսկ նա անհամբեր մնայ կատարածի գործոյս, զի ելցէ և վախճան արասցէ աշխարհիս հայոց։

Աւայտպէս նորս այս Պառմեթես շղթայակապ անկեալ դնի 'ի վերայ Մասեաց լերին անմահ և յար 'ի կատաղութեան՝ որպէս և 'ի կենդանութեան

⁽⁵²⁾ Խորէն. գերտ Բ. գլ. կն։

⁽⁵³⁾ Մոյն. գերտ Բ. գլ. կն։ » Օրոսացէն պատմէ և պատմաբանս, եւէ որգեւէաւ հայ յայրի մում հապեալ երկաթի շղթայեալ. և երկու շունս հանապազ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխարհի. այլ 'ի ճայնէ համարկումբեան դարբնաց զօրանան, առնէ, հապանիս։

իւրում: ՚Ն զուր աշխատ լինին շունք նորա հաւա-
տարիմք. ՚ի զուր և ազատութեան ակնկալութիւն.
քանզի այնինչ մերձեան կենդանիքն ՚ի կատարումն
գործոց իւրեանց՝ հասանէ յունկս Նորտաւազդայ
ձայն կուանարկութեան դարբնաց հայոց աշխարհին,
և ՚ի բազմաբարբառ արձագանգս հնչեալ ընդ ամե-
նայն այրս Սասեաց՝ բաղխէ զսիրտ նորա, յուսակը-
տուր թողեալ զմարդն ամենաչար: Ննդ լուր ձայնից
կուանաց ՚ի նորոյ զօրանան շղթայքն. և չիք վախ-
ճան աշխատութեան հաւատարիմ կենդանեաց, չիք
և սկիզբն ազատութեան արքայի:

Նյս է ըստ մերումն կարծեաց՝ բովանդակու-
թիւն և իմաստ հատուկտոր բանից, զորս յերգոցն
առեալ՝ աւանդէ խորենացի ՚ի Պատմութեան իւրում:

Աջ միանգամայն անտեղի համարիմք դնել աստ
զքանի մի ծանօթաբանութիւնս՝ յարաբերեալս թէ՛
առ նշխարս նախնի աւանդութեանց մերոց և թէ՛
առ վիշապազունս, զոր ուշի ուշով քննել մարթի
ընթերցողն:

՚Ն վեր անդր ՚ի յաւաջբերեալ հատուածոց
վիպասանութեանց մերոց երէ+ ինչ նկատել մարթ
է. մի՛ զրոյցք զՆորտաւազդայ անցեալ ՚ի Սիրս և
ընկալեալ ՚ի բնակչաց աշխարհին. երկրորդ՝ էր
վասն Նորտաւազդայ յոչի յերգս վիպասանաց լեառն Սասիս.
և երրորդ՝ ոյք ոմանք էին վիշապազունք՝ բնակեալք
առ ստորոտով Սասեաց:

Քուռն հարցուք զառաջնոյն 'ի խնդրոցս: Արպէս
 վերագոյն տեսաք՝ նախնի Ասհազն մեր հաւասար
 րապէս առ Հայս և առ Ախրս 'ի շարս աստուածոց
 դասեցաւ, զոր և երկոքին ազգքս զոհիւք սաշտէին:
 Աւ ոչ միայն զայս, այլ և զզրոյցս զԱրտաւազդայ
 ընկալեալ տեսանեմք առ Ախրս 'ի Հայոց: Քանզի
 կնոջ յղոյ ըմբռնեալ ասէն յերկանց զճանապարհ
 հայն և ծնեալ զորդի՝ Ամիրան անուն. զոր և
 մկրտել կամեցեալ մօրն՝ շուարեալ մնայր առ 'ի
 չգոյէ առն ուրուք: Աւ մինչ սա այսպէս 'ի խոր
 հուրդս ծփայր՝ եկն եկաց յանդիման նորա ծերունի
 ոմն, որոյ տուեալ մանկան զկնիք մկրտութեան՝
 խոստացաւ ըստ կամաց մօրն, խնդրել 'ի Տեառնէ
 վասն մանկան զզօրութիւն մեծ, որ և շնորհեցաւ նմա
 յԱստուծոյ: Օարգացեալ մանկան՝ յաղթող երևե
 ցաւ յամենայնի՝ մեծամեծ շահատակութիւնս գոր
 ծելով. գուռզացաւ հպարտացաւ և զնոյն ինքն
 զԱստուած յանդգնեցաւ 'ի պայքար կռիւլ: Անդ
 որ զչարեալ Տեառն երկնից փակեաց զնա 'ի միում
 լերանց Աովկասու երկաթի շղթայիւք: Աուր Ամի
 րանայ անկեալ դնի մեկուսի. և միայն շուն նորա
 հաւատարիմ լեզու անդադար զշղթայս առ 'ի ազա
 տել զնա 'ի կապանաց: Հսկայն անզեղջ՝ անհամբեր
 մնայ գալստեան աւուրն, յորում ելեալ 'ի կապա
 նաց՝ յագուրդ տացէ վրէժխնդրութեան իւրում:
 Սակայն այլ է վճիռ վերին տեսչութեան. քանզի
 յաւագ հինգշաբաթուոջ ելանէ դարբին 'ի խորոց
 երկրի՝ բաղխէ սաստկապէս զնրբացեալ շղթայն,

որ 'ի նորոյ զօրանայ. և ինքն անհետ լինի նոյնժա-
մայն: Այս լինի տարի 'ի տարւոջէ, և անդերծ մնայ
'ի կապանս իւր Ամիրան (⁵⁴):

Այս առասպել ոչ այլ ինչ է բայց եթէ հատ-
ուած ինչ 'ի հին վիպասանութեանց Հայոց, որ
անցեալ առ Ա երիացիս, սակաւ մի այլևայլութեամբ
ընկալեալ եղև 'ի նոցունց: Յերկոսին յաւանդու-
թիւնսդ տարբերութիւն տեսանի միայն յանուանս
Արտաւազդայ և Ամիրանայ և լերանց, յորս նոքա
կալեալ կան կալանաւոր, առաջինն 'ի Աասիս,
երկրորդն 'ի Աովկասեան լերինս: Իսկ այլ ամենայն
հանգամանք առասպելին Արաց նոյն են ընդ որոց
յերգս Ղողթան զարքայէն Հայոց պատմին: Ալ զի
զրոյցն Արաց 'ի մերոց 'ի փոխ առեալ է՝ յայտ
անտի է, զի մայր Ամիրանայ՝ որպէս և յետինս
այս, քրիստոնեայք են. իսկ մերն Արտաւազդ և՛
քաջք և՛ երգք զնոցունց 'ի հեթանոսութեան անդ
ունին զսկիզբն: Իաց ասացելոցս և զայս ինչ ոչ
աւելորդ վարկանիմք յաւելուլ, եթէ՝ որքան եսս
գիտեմ, առասպելն Արաց իբրև առանձին իմն պատմի
առ նոսա՝ առանց ունելոյ յարակցութիւն ինչ ընդ
նախընթաց կամ յետագայ պատմութեան նոցա. այն
ինչ առ մեզ պատմական նշանակութիւն վիպասան-
ութեանս չէ անձանօթ բանասիրաց:

(⁵⁴) 'Ի զբողոքաց առեալ՝ քնէ՛՛տ ասոյ զայն առասպելն որպէ՛ս
և պատմեցաւ թէ, առանց երեւոյն այլևայլութեան:

Յերգս Վողթան ասի. «Եթէ դու յորս հեծցիս
յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք,
տարցին յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս. անդ կացցես
և զլոյս մի' տեսցես ⁽⁵⁵⁾»:

Եյս հատուած փոքրիկ տայ մեզ իմաստասիրել
զկարծիս, զոր ունէին նախնիք մեր զլեռնէն Մա-
սեաց, զքնակչաց նորին և զյատկութենէ:

Երարատեան լեռն, յորոյ վերայ հանգեալ տա-
պանն 'Աոյի' 'ի պատմութեան Հայոց Մասիս կոչե-
ցաւ յանուն Եմասիս նահապետին մերոյ ⁽⁵⁶⁾: Ենուա-
նակոչութիւնս այս սովորական է առ Հայս, իսկ առ
օտարազգի մատենագիրս դուն ուրեք տեսանի: Եաց
յաւանդութենէ Սուրբ Վրոց, որ 'ի համաշխար-
հական ջրհեղեղէն զառաջինն զսա ասեն ելեալ 'ի
ջուրց, զնոյն և նախնի զրոյցք աշխարհիս հաստա-
տեն գեղեցիկ բանաստեղծական ոգւով: Քանզի
ասեն, եթէ ծփալով հասանէ տապանն 'Աոյեան 'ի
Վրգուռ լեռն, որ երկրորդ է բարձրութեամբ 'ի
լեռինս Հայոց, և զբանս առ նա դարձուցեալ
ասէ. »Վրգուռ՝ սա զի»՝ որոյ պատասխանի արա-
րեալ՝ ասէ պատկառանօք. »Վնս 'ի Մասիս, նա
բարձր է սա զի» ⁽⁵⁷⁾»:

⁽⁵⁵⁾ Տէ՛ս 'ի վեր անդր բերեալ հոգուածն 'ի Խորե-
նացոյ:

⁽⁵⁶⁾ Խորէն. գեր+ն. գլ. ժբ. »Եայց զլեռնն՝ Եմասիս
անուանէ եւր անուամբ Մասիս»:

⁽⁵⁷⁾ Հ. Խնճիճէան. Սոր Հայաստան. էր. 178:

Օգնի իջանելոյ տասպանին 'ի գլուխ լերինս՝
 եկաց և մնաց Մասիս 'ի պատմութեան և 'ի վէպս
 Հայոց իբրև կենդրոն գլխաւոր, յոր ընդերկար
 ժամանակս ձգէին ամենայն զօրութիւնք ազգիս: Հան-
 գոյն մեծամեծ լերանց երկրի և նա հռչակաւոր
 եղև առ Հայս՝ որպէս Հիմալայեա առ Հնդիկս և
 Աղիւմսոս առ Յոյնս: Եւ այնքան մեծ էր առ նախ-
 նիս մեր պատիւ նորա, մինչև որոշէին իմ աշխարհ
 համարել՝ անմեղքեամբ և ահաւոր զնա Կարողելով: Մինչ
 ցայս օր ժամանակի զՄասեաց խօսելով՝ բնակիչք
 Երևանայ »Մոլեմ աշխարհ (58)« կոչեն զնա. և այս
 մականունն 'ի վաղ ժամանակաց անտի պահպանեալ
 թուի և արդարանայ բանիւք Երգոյն Ղաողթան,
 որ ասէ, »Ընդ կացցես և զլոյս թ' արեցէս:« Յայս
 աշխարհ խաւարչտին եթէ դէպ լինէր ումեք մտա-
 նել, ոչ ևս գտանէր անտի ելս. քանզի բնակիչք
 նորին՝ Քաջք (59), որ «գէտ էին և ոչ ճարտէի,

(58) Մեղրովայ Թաղեղեանց, Ղանապարհորդութեան 'ի
 Հայոց, Աււէալու, 1847, հատ. 1. էր. 167:

(59) Քաջ գոյանն, անուն է և ոչ ածական. թի 'ի հնա-
 գոյն բարեց լեզու-ի մերոյ, յորոց բազումս թիւն ցարդ
 պահպանեալ էան 'ի հին գրչագիր բարարանս: Եւ հինգ և
 'ի վեցերորդ դարու այստէի բարտ հարօրէին թէնու-
 լեան, Կանյի նշանակութեան նոյն ոչ էր ամենեցուն
 ծանօթ: Ղաողէ 'ի սոցանէ բաղնիսյր դիւցազնական
 լեզու հայոց (langue heroique) համ լաւ ևս ասել լեզու
 Քաջաց: Օգնիւրոյս այլաւ ճարտարութիւն լիւ էն

կալեալ՝ կալանաւոր պահէին զնա • զոր և արարին
իսկ Մարտաւազդայ:

Միւս այլ մականուն լերինս է Մ.չ.թ., զոր միայն
յերգս վիպասանաց տեսանեմք և առ երկուս մատե-
նագիրս ևեթ, որք 'ի կիր առնուն զբառդ 'ի ճառելն
զանկմանէ Մարտաւազդայ 'ի վիհ (60), այն է՝ առ

այժճ ասացուտ, եւէ բարդ Քաջ՝ գոյաչան գուրվ, 'ի
հետեւն նշանակէր Ոգի. որոյ և «Էպհանէն էրաստաւելան
բեանել աւնի» 'ի բարդեան 'ի նճանէ Քաջակալ,
այնինքն՝ հալեալ 'ի Կաջէ, այսակար, бвсноватый, possédé:
Օ այն բար հայոց գրանէճ և առ Ս իրն սակաւ մ
ժողովուրդեմք 'ի ծայրին. Կանչէ և 'ի նոյնն լեզու
Քաջէ՝ Ոգի լի: Ս ասն որոյ «Կալելն մեծապէս, որ
լիք բարեւար՝ արի էճանալ հանն. այդ յեպին խճա-
նակաց է ստագաբանաւելան: Վարն Փլորելայլ ան-
ժանօր գուրվ բան նշանակաւելան բարեար՝ այսպէս
ըարգճանէ զյեղեալ հարսաւծ Նրգոյն. « Si tu vas à
cheval chasser sur le noble Massis, les braves habitans te
prendront, te mèneront sur le noble Massis; tu resteras là, et
tu ne verras plus la lumière.» (Hist. d'Arménie, Paris, Livre
II, p. 291.). Չէն ասի բանդ զարի բնակչաց Սասնաց,
այլ զոգւոց, զոր էրեւակայաւելան նախնի նայոց
'ի լեւին և ստաւելապէս 'ի Սասն բնակչու-
ցանէր:

(60) Ն. Ինճիճէան. Նախաօտաւելան նայաստանէայց աշ-
խարհի. հաս. ն. էր. 61:

Թատնայի Արծրունւոյ (⁶¹) և առ Ներսիսի Շնորհալոյ (⁶²):

Տարածայնութիւն է առ հեղինակս մեր 'ի մեկնելն զայդ անուն, որոյ նշանակութիւն ստուգիւ ցուցանել արդարեւ դժուարին իմն է: Հայր Առկաս Եսայի Ընկալեալ զայս մականուն. զի 'ի գերեալն Սարաց էին և զարմօք

(⁶¹) Թատն. Արծրունի. Ղ. »Անդրէ՛ճ հայելով վերանց
Արարարեան Աշտի Սասնայ, ուր Արարարապետ
Արարաշէնէան Կարավիժեալ:«

(⁶²) Տէ՛ր Ներսիս Շնորհալոյ Չափաբեւոյնէն, 'ի Ալեքսանդրապոլսէն էր. 511. 'ի Ալեքսեոսի 1830:

'ոք որում և ուսումնս հեցեալ,
'ի խորատէտ էնչ ընդ վրայեալ
Օր յարարապետն տմանց արեալ
Եւ այլանդան Քարբարեալ
Քաջայ՝ քուէն, զիս հալեալ
ՅԱշտի Սասնայ լեւն արեալ
Եւ շրջապատ արարարեալ
Մեշտ հանապաղ գտլով հրծեալ
Օր և քարբեայ ասանդ արեալ,
'Ասարարար զիս հարեալ
Օր մ' զհապանս՝ ասէ, խրայեալ
Եւ արարիտ զախճանս արեալ:«

Վճղահասկայ... յորս էին թագաւորազունք, նաև
 թագուհին առաջին տիկինն Վճղահասկայ: Վճղ որ
 պէս յայտ է... առ մերսն քանզի պարսկացի կոչէին ազնւ
 ւականք և քաջազունք, յայնմանէ երգիչք Վաղթան
 բանաստեղծք՝ զտեղին ևս բնակութեան ազնուակա
 նացս կոչեցին պարսկացի (⁶⁵): « Վճղ ստուգաբանութիւն
 ոչ միանգամայն արդարանայ յաչս մեր, թէև առն
 իմաստնոյ են կարծիք. յորոյ վերայ եթէ հիմնել
 կամեսցուք զսկզբնաւորութիւն անուանդ Վճղ՝ հարկ
 լինի յայնժամ առ գերութիւնն Վարաց յարաբե
 րել զայն, և յազատութենէ կամ յազնուականու
 թենէ բնակչաց և զանունդ 'ի Վաղթան երգչաց
 հարեալ ասել: Վակայն՝ որպէս վերագոյնն ասա
 ցաք, ոչ եթէ սոսկ լեառն, այլ արտաքին իմն աշ
 խարհ համարէին նախնի հայք զՎասիս. և ազգա
 յին երգիչք՝ մանաւանդ վիպասանք 'ի հնումն առ
 ամենայն ազինս, ոչ եթէ զինքնահար ծնունդս մտաց
 իւրեանց մոլծանէին յերգս, այլ զաւանդութիւնս
 ազգի իւրեանց առեալ, սակաւ մի սեթևեթեալ՝
 'ի նորոյ առաջի ժողովրդեան երգէին, որ և ընդու
 նէր զայնս իբրև զսեպհական իմն և ոչ զմտացածինս:
 Օչայն ևս 'ի յուշ բերցուք, եթէ այդպիսի երգք
 զպատմութեան ունէին զտեղի առ հինսն՝ որպիսի

(⁶⁵) Հ. Ինճիճ. Հնամենտաբնիւն հայ. հարս. աս. էր. 61:
 'Ի վերայ այսր հիման և Վաղղիւնցի բարգճանելն
 Խորենացոյ զբարսկացի Վճղ noble բարգճանէ, «te mé
 neront sur le noble Massis». — p. 291.

Աղիականն է Հոմերոնի և Վատեանն (Թազաւորաց
 Ֆերդուսի պարսիկ բանաստեղծին, յորս սոքա և
 նմանիք սոցա առանց իրիք այլայլութեան զազգային
 աւանդութիւնս 'ի չափաբերական բանս աւանդէին:
 Վին իրի և վիպասանաց հայոց՝ թուի ինձ, զան-
 ունդ «*պարս*» 'ի հնագոյն ազգային աւանդութենէ
 առեալ և Վասեաց լերին ընծայեալ, և ոչ եթէ
 հնարեալ 'ի ժամանակս գերութեան Վարաց: Աոյն
 ինքն խորեհնացին՝ զհետ գնալով ազգային աւան-
 դութեանց և «*պարս*» լինելն վասն մարդկան լերինս
 այսորիկ կամելով ցուցանել՝ այսպէս աւ Վահակ
 Քազրատունի դարձուցեալ զբան իւր ասէ. »Աւ-
 արդ ոչ առաւել աստանօր զարմասցիս 'ի վերայ
 մերոյ ճշմարտապատմութեանս, ընդ «*պարս*» յայտնեցաւ
 «*պարս*» երև Վեշապոյ, որք են յայտն 'ի վեր 'ի
 Վասիս ⁽⁶⁴⁾: « 'Վ հինգերորդ դարու Վերթողն մեր
 զլեզու ազգին խօսելով «*պարս*» քարոզէ զոր ինչ
 աւ Վասիս վերաբերի, որով իբրև մատամբ ցուցա-
 նէ զհնութիւն աւանդութեան և կարծեաց նախնեաց
 մերոց զլեւնէս: Աւտի՛ նախ քան զգերութիւն
 Վարաց դասեալ զանուանակոչութիւնդ «*պարս*», պարտ
 լինի մեզ այլուր խնդրել զստուգաբանութիւն բա-
 ռիդ, որ ոչ հակառակիցէ աւանդութեան մերոցն:
 Աւ այսպիսի իմաստուն մեկնութիւն աւ Վեսրովպայ
 Թաղիդեանց տեսանեմք, որ ասէ... « առաջին յան-
 ուանակոչութեանց սորա (Վասեաց) համարիմ էս

(64) Խորեհն. գերտ ա. գլ. 7:

անուանդ Մ.ունոյ... երկրորդ անուն նորա և սեպհա-
կան՝ համարիմ Վ.չափն՝ նախնազոյն քան զՎ.րմայիս,
ուստի Մասիսն անուանեցաւ: Հաստատե զմեր կար-
ծիս՝ կնոջ յղոյ մեծ օրհնութիւնն ՚ի Հայաստան
համարել և ասել՝ »Մ.ստուած բարի ազատումն տայ
քեզ. Մարեաւ ազատիս:« — Կնոջ ծնելոյ ոչ ասեմք
ճիշտ, զի այդ կովուց և ոչխարաց է. այլ ասեմք
ապարհեցաւ: Մ.սպաքէն իրաւամբ կոչի Մասիս մեր Մ.չափ,
այսինքն՝ Տայր ապարհեալ յերկնաց ճիշտեանն էրոյ ⁽⁶⁵⁾:
Մ.յս ստուգաբանութիւն՝ համաձայն գոլով աւան-
դութեանց աշխարհիս, որում նախ քան զամենայն
զյիշատակ երկնասահանաց հեղեղաց անբաժ ունել
սարտ էր ՚ի լեւնէս՝ որ զառաջինն ազատեցաւ՝
ամբարձեալ զգլուխ իւր ՚ի ներքոյ ջուրց, զկնի
երկանց ունողաց զնա—առաւել հաւանական թուի
մեզ քան զՎնձիճեանին: Մ.հա այսպէս ՚ի հնազոյն
ժամանակաց անտի՝ գուցէ և նախ քան զգալուստ
Հայկայ ՚ի Հայս, յարմարեցաւ այս անուն ՚ի հա-
մար լերինն Մասեաց ՚ի բնէն բնակչաց երկրիս,
զորոց ՚ի հարեանցի յիշէ Խորենացին ՚ի Պատմու-
թեան իւրում ⁽⁶⁶⁾: Մ.յլ այս շատ է. անցցուք
այժմ առ երրորդ խնդիրն, այն է՝ թէ ո՞յք ոմանք
էին Ս. իշապազունք:

⁽⁶⁵⁾ Մ.ե.թ. Թ.աղէտեանց. Ղ.անապարհորդութեանն ՚ի Հայս,
հափ. ն. էր. 167:

⁽⁶⁶⁾ Արեւ նախ քան զգալ Հայկայ յերկեր մեր գոյնն անդ
բնիկ բնակիչք՝ քեաննէլ կարեն ՚ի յեպոֆայ վիայուս

Բ.

Պատմութիւն Վիշապահանց, զորոց յաճախակի յիշատակութիւն յերգս վիպասանաց տեսանի առաւելապէս, կից է ընդ պատմութեան գերութեան Մարաց՝ բերեւոց 'ի Հայս և բնակեւոց առ ստորոտով Մասեաց՝ զկնի յաղթութեան և սպանման Միգակայ 'ի Տիգրանայ: Թիւ գերեացս խորենացին առաւել քան զբիւր ասէ լինել, զորոց թէև առնա միայն տեսանեմք զյիշատակութիւն, բայց և այնպէս համարել պարտ է զնոսա իբրև զմի 'ի բազմաթիւ գաղթեւոց, որք յայլևայլ դարս և 'ի ժամանակս թէ՛ յՍորեստանեայց, թէ՛ 'ի Հրեաստանէ, թէ՛ 'ի Անեաց և թէ՛ 'ի Հնդկաց՝ եկեալ բնակեցան յաշխարհի մերում: Թէև սակաւք 'ի մատենագրաց մերոց՝ և այն հարեանցի միայն, յիշեն

Բեանց խորենացայ: — Սրբեմն Բեանէ 'ի լեւոնոսիս Բեան 'ի Կաշախայրէ, յորում սահապ 'ի Տարբեանէ յառաջագոյն ցրուելոցն Կաշախայրէմ Բեանէն, զոր հիւսկանք էր արարեալ Հայն, Լայն: (Ղախ. ԳԼ. Ժ.): Վարջեմ »... հարուայ կողմանէ Կաշախայրէ... Բեանէմ յառաջագոյն արտ սահապ՝ Բեանէմ հիւսկանքէլ Կաշախայրէ: « (Սրբ. ԳԼ. Ժ.): Սրբ. ԳԼ. Ժ. »... 'ի յաւիտեան Կաշախայրէ 'ի Տարբեանէ յեւելեմ Բեանէմ ցանկեղիս սահապ յառաջագոյն զգալուս Բեանէմ Բեանց Կաշախայրէ: « (Սրբ., ԳԼ. Ժբ.):

զսոսա. սակայն առ երևելի և զօրաւոր դաղթականս
 մեր ունել պարտ է զՄարս. յորոց 'ի զարմէ Ա. ա.
 զարշակ զԵրեւոյն թագաւորութեան (67) ընտրեաց՝
 կոչելով զնա Մարտիոց Տէր, կամ՝ որպէս խուժանն
 ասէր, Մարտիոց Տէր: Արկրորդականս այս գահ՝
 շնորհեալ յարքայէն մերմէ Մարացւոց ազգին,
 զնոցին զօրութիւն յաշխարհիս նայոց ցուցանէ:
 'Ն բանից վիպասանաց՝ առ Խորենացւոյ յառաջ
 բերելոց, նկատեմք զՄարացիս կամ զԱ. իշապազունս
 'ի գերագոյն կէտ իշխանութեան և զօրութեան
 հասեալ 'ի Ա. զարշակայ անտի մինչև ցաւուրս
 Արտաշիսի երկրորդի: Ա. ոչ ոք յերկուասցի յա-
 սացելոցս՝ 'ի յուշ բերեալ, եթէ 'ի դաւնալն Ար-
 տաշիսի յաշխարհէն Պարսից հանդերձ Սմբատաւ առ
 'ի ընկենուլ յիշխանութենէ զԱրուանդ և բազմիւ
 յաթու հայրենի, կասկած մեծ էր նորա յԱրգամայ՝
 նահապետէն Սուրացանաց, որ քէր էր բազմոց քե-
 գաւորաց. վասն որոյ աշխատ լինէր արքայ յինքն յան-
 կուցանել զսա մեծամեծ խոստմամբք և պարգևօք:
 Քանզի առանց սորա օգնականութեան և հաւանու-
 թեան եթէ ոչ միանգամայն անհնարին՝ գոնեայ դըժ-
 ուարին յոյժ համարէր արքայ զիւրն յաղթութիւն
 'ի վերայ Արուանդայ: Օ. կնի տիրապետելոյ իւրոյ՝
 Արտաշէս կատարէ զխոստմունս իւր առ Արգամ՝
 յաւելեալ և զգահն Երեւոյնի:

Հանգամանքս այսոքիկ իբրև մատամբ ցուցանեն

(67) Խորեն. գեր. Բ. գւ. Ը:

զհօր լինելն Վարաց յաշխարհի մերում, ուր սոցա յաւուրց անտի Տիգրանայ մինչև ցերկրորդն Վրտաշէս (այսինքն՝ 'ի 565 ամէ նախ քան զՔրիստոս մինչև ց129 ամ տեառն)՝ հարկաւ պարտ էր սերիւ և բազմանալ մինչև ահաւոր լինել նաև արքային Հայոց: Քանզի ասէին զնահապետէն Վարացւոց՝ զՎրգամայ, յաւուրս Վրտաշիսի խորհիւ թագաւորել աշխարհիս մերում. որոյ վասն յանակնկալս զոր առաքէ 'ի վերայ նորա արքայ՝ հրամայելով 'ի հուր և 'ի սուր մաշել զտեղի բնակութեան և զբնակիչս՝ մանաւանդ զերևելիս յազգէն Վուրացան. զոր և կատարեցին իսկ արքայորդիք ⁽⁶⁸⁾: Արտաւազդայ սկսեալ անհետանայ միանգամայն 'ի պատմութենէ մերոյ ոչ միայն նահապետութիւն Վարացւոց, այլ նաև յիշատակութիւն զարմին Վժդահակայ:

Արնթացս իբրև եօթն դարուց 'ի պատուի և յիշխանութեան եկաց ազգս այս եկաւոր 'ի Հայաստան աշխարհի. և այնքան հզօր եղև՝ մինչև վիպասանաց մերոց զգործս նոցին մուծանել յերգս իւրեանց, մանաւանդ զոր ինչ նոքա գործեցին 'ի վերջին ժամանակս Արուանդայ, Վրտաշիսի երկրորդի և երկրորդին Վրտաւազդայ: Վերքն 'ի հնումն զազգս զայս Ալիշատիւնս ախորժեցան անուանել՝ որպէս վերագոյնն ասացաք, յարևելեան կողմանէ Վասեաց բնակեցուցանելով զնոսա: Ալ որովհետև առ ստորտով անմատոյց լերինս էր տեղի բնակութեան նոց

(68) Խորեն. գեոգ. Բ. գլ. Ժն.

ցա. յոյր սակս և երգիչք 'ի քերթուածս իւրեանց
 գուցէ երբեմն խառն ընդ Կաղայ և Վերայ
 երգէին: Յոլով ամբ անցին 'ի վերայ 'ի ժամէ ան-
 տի. քաղաքք, գիւղք, բերդք, ասարանք Վարաց՝
 շինեալք 'ի Հայաստան, տասպալեալ կործանեցան ⁽⁶⁹⁾,
 և չմնաց արձան յիշատակի քաջ ազգիս այսորիկ՝
 բայց յայնցանէ թերևս, զորոց Վեսրովայ (Թաղի-
 դեանց ճառէ 'ի Նանասարհորդութեան իւրում:
 Մինչ ցայս օր ժամանակի 'ի վերայ գագաթան փո-
 քուն Վասեաց՝ ըստ ասից հայ ճանասարհորդիս,
 »Այն քանի մի տապանք կձեայք, և հինգ կամ վեց
 ոտնաչափ թանձր, որ 'ի ձե գերեզմանաց ընկողմա-
 նին զեղերօք լճին և կոչին » գերեզմանո՛ւ ոչայեց, «
 ուամկօրէն » օղորդի գերեզմաններ • « քանզի թէև յա-
 տուկ անուն ևս իցէ, սակայն Վարատեանք () զուլ
 զհսկայն կոչեն այլազգերէն ⁽⁷⁰⁾: « Գերեզմանքս այ-

(69) 'Այն գերտ և գլուխ:

(70) Մ. Թաղիդեանց, Նանասարհորդ. 'ի Հայո, հաս. Կա-
 Էր. 171 — 72: Ոչ աւելորդ համարեմք բերել ասո
 զարժանին ընթերցանութեան զգեղեցիկ նկարագրութեան
 գագաթան փոքուն Վասեաց, զոր առաջի ասել թէ
 'ի յեշեալ հասկանի իւրում գերեզման հայրենակցի թէ
 Թաղիդեանց: Այն էն բանո՛ւ նորա այսպէս • »Արհէն
 է Մասիս՝ Մեծ և փոքր: Մեծ Մասիս անուան-
 ան քերտայէն կոչեցեալն 'ի թե՛ Վարատեանց անս-
 քայց 'ի հարգանք և ճեմասպաս գագաթ լեռինն, ուր
 հանգեալ ասպանին 'Այն: Այն փոքր կոչի ճիւղ նո-

սոքիկ, զորս մինչ ցարդ Մարաաեանք անուամբ հըսկայից կոչեն՝ գուցէ յիշատակարանք են երևելի նահապետաց Մուրացան ազգի, առ ստորոտով Մասեաց բնակելոց:

Սակա մի յերկարեցաք զպատմութիւն Մարացի գաղթականացս. քանզի անբաժ են ՚ի սոցանէ՝ ըստ կարծեաց մերոց, առաւել Վարսից, զորս բազմահը-

րս համ գլուխն, որ ուղիղ ընդ արեւելս գեղ ՚ի Մախաւան անհանի, և ՚ի բարբ Բնակչաց նահանգին անուանի Փոքր համ պատէչ Մասեան... Թաղեալ զՄախաւան Մուրացի, որ Բնակչին Ձերչ 800 քաւնոյ հարկաւ ճշտօտ ընդ գետը զարեւելին ճղեալ՝ գտնի վանս «բբոյն» (Յակովբայ)՝ առ վրահան Մուրացի: Մաս ընդ ճորակն գեղ յարեւելս հարաւայ ելեալ ընդ «Եպոյեալ Եճակն» ՚ի վեր՝ գտն յանդիճան նահանգին և առանապար վերապին, որ Բնաւելին խառնի ընդ պարսաւելան անցից նորս ՚ի զարճան հնամտեաց:

»Յարեւելեց վերապին ՁԺԻ ընդ Տարաւան՝ որ բշտի աղբեր «բբոյն» (Յակովբայ), յարեւելս շիղ ՚ի հարա գեթելով յանտար և ՚ի հաւասար հովիտ ծաղկածիծաղ գաւարեաց՝ և հեղեղ ընդ զարեւելին բերելով, հասանէս ՚ի գլուխ Փոքրան Մասեաց՝ հրաշալան աչաց շրջակայ և հեռաւոր առարկայեալն: (Յարեւանայ համ ՚ի Մախաւանայ հայեցեալ՝ հարծէր ու զհարար նորս այնտեղ «աւր» և քիգայեալ Ձինչ անհանրին համարել և ընչաց անգամ պարար գրանել ՚ի նմեբայց ելեալ ՚ի վերայ՝ գրանէս և զինչ. առից յե-

ՏՈՒՄՆ ԽՈՐԵՆԱԳԻ ԹԷԼ ԿԱՄԱՌՕՍԻԸ յՈՅԺ, ԲԱՅԳ ԵՒ
 ԱՅՆԱԿԵՍ ԵՐԿՈՒՍ ԱՌԱՆՃԻՆ ԳԼՈՒԽՍ ԱՄՖԻՈՒԿԵԱԼ 'Ի
 ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈԳ Պատմութեան իւրոյ կարգէ:
 'Խ սոցանէ բերեալ Թուի և տարածեալ 'ի Հայս
 առասպելն Տիւրասպի Աժդահակայ, որ հատուած
 ինչ է 'ի բազմամասն առասպելեաց Պարսից, զորս
 զկնի յՈՒՍԼ Գարուց 'ի վերայ անցանելոյ՝ վիպասանն

շարահէ վաղանցիկ պատմութեանց — սարասանք աստու
 ըսկ մեզն վէց ճշտեալ շրջապատէ: 'Խ կէտրոնին ծով
 կամ լիճ 'ի չեանց հալէլոցն հաւատեալ: աստ և ան
 քի անասուն ընդօշի կամ ընդի ծառոց, յորմէ Բնակէչ
 Արհաւորեաց յամենն () գոստոսի հասանէն յախ 'ի
 վառոյն և 'ի յանէն պարտիւաց իւրեանց: Այլ այն
 անասուն քիւրապէն ճացաւ ասել պիտի: Կանչի աս սաս
 քիկ յրատմութեան քիւրոյն ոչ այնտան արձն և զարգա
 նան ծառոս: քի նա պատահին ևս ար, յորն ոչ Բնա
 հալի չեան գագաթանն Քրտանն Ասուց:

»Արջու, ընծու և ասի-ծու ինչ՝ Էրէն-ը շար
 յուրանէր էնչ աստիւտք վանացն: կան և հաստ, կուչ,
 և գրէն ըն ամենայն քիւրոյն քաղանաց և Էրէոց:
 Ասանկ նորս մ մ վահան կամ ասպար: պարար, պա
 ըստան և բարեհամ: Ասուան, օղն, Բուլ, Բու,
 զու և հալար այլ բանջարանի, որոց պանտանն ան
 գամ ոչ գիտէի և ոչ գիտէմ, գրանին անք: Տայց
 որ ասուել վարչարարել կարէն զվասակ ճանապարհոր
 քին, և պատմութեան աշխարհի բանան զմէ յայտնու
 ընան՝ Էն Կանի մ մ Էծամէծ ասպանի կճեայ, և այլն:»

Պակիկի մասնաւորապէս, իսկ հուսկ ուրեմն հռչակաւորն Գէրդուսի՝ նիւթ առեալ վասն պատմական քերթութեանց իւրեանց, յաւերժացուցին՝ ի յիշատակ ապագայից՝ մանաւանդ յետինս այս ՚ի Վատենին Թաղաւորաց: Թէև միայն առասպելն Ռիւրասպի Ղաթահակայ առանձինն պատմեալ տեսանի առ Սորենացւոյ. սակայն մարթ է առանց բռնաբարելոյ զպատմութիւն հետեւեցուցանել, եթէ և այլ մասունք առասպելեացն Պարսից ծանօթ էին Հայոց, յորոց ՚ի միջի տարածեալ էր զայնս դարձականացն Վարաց: Քանզի արդարև ՚ի Պատմութեան Քերթողահօրն գտանեմք յիշատակութիւն նոյնպէս և զՍոստոմայ Սագձկէ ⁽⁷¹⁾, որ Հերակն է Ղրեաց աշխարհի և մին ՚ի գլխաւոր դիւցազանց Վատենին Թաղաւորաց, յորոյ ՚ի ձեռն մեծամեծ արութիւնք և սքանչելիք գործեցան: Քաց յայսմանէ նաև հետազօտութիւն իշխանին Հայոց՝ Վահակայ Քազրատունւոյ, որ զհարիւրամեանն ծերունի զայր եպիսկոպոս աշխատ առնէ՝ պահանջելով ՚ի նմանէ զլուծումն ինդրոյն, զմեր կարծիք արդարացուցանէ. այն ինքն է՝ եթէ առասպելս այս եմնւտ ՚ի Հայաստան ՚ի ձեռն Ղաթահակեանց կամ Սիշապազանց, որք առ Տիգրանաւ մերով ածեալք ՚ի Հայս՝ ապաքէն ընդ ինքեանս բերին և զազգային աւանդութիւնս, յորս Վեդացի Թաղաւորացն՝ այն է արիւնակցաց ⁽⁷²⁾

⁽⁷¹⁾ Սորեն. Գէրդ. Թ. ԳԼ Ը:

⁽⁷²⁾ Sir John Malcolm, Histoire de la Perse, Paris, 1821, T. I, p. 311.

իւրեանց՝ մանաւանդ շրուղեանայ պատմէին գործքի
 Նւ եթէ այս այսպէս, ապա ուրեմն մարթ է ա-
 ռանց դանդաղանաց ասել, եթէ սկիզբն՝ որպէս
 առասպելին Ռիւրասպի և շրուղեանայ, նոյն և այլոց
 պատմական առասպելաց Պարսից, զորս զկնի արձա-
 նացոյց Ֆէրդուսի ՚ի վիպասանութեան (⁷⁵) իւրում,

(⁷⁵) Ս. Վիպասանութիւն ասոցոյ՝ զհէտ գնալով հարձեաց Scott-
 Waring Մեգղեացոյն, որ զպարտէէ Ռանասպի ճա-
 նելով ասէ. «C'est à tort, selon moi, que l'on a donné à Schah-
 Nameh le nom de *poëme épique*, et que Sir William Jones l'appel-
 le une suite de poëmes épiques. Cet ouvrage renferme *l'histoire*
d'une période de trois mille sept cents ans. Quoique les cri-
 tiques n'aient point indiqué *la durée que doit avoir l'action*
du poëme épique, on ne saurait la prolonger autant que fait
 Ferdousi. Son ouvrage est d'ailleurs bien plutôt un *poëme his-*
torique comme la Pharsale de Lucain, qu'un poëme épique,
 comme l'Iliade et l'Enéide. On peut dire du *Schah-Nameh*
que c'est un poëme historique animé par des fables. Je ne
 pense pas que Ferdousi se soit proposé pour but de faire tour-
 ner son poëme au profit de la morale, ni qu'il ait eu d'autre
 intention que de raconter les faits qu'il avait recueillis dans
 les traditions persanes, ou dans les legendes des Guèbres. Les
 récits sont embrouillés et confus, et ne peuvent souvent être
 compris que par la connaissance des parties antérieures de l'ou-
 vrage. Les épisodes sont enchevêtrés les uns dans les autres;
 la paix et la guerre se succèdent; les siècles s'écoulent sans
 qu'on remarque aucun changement dans la marche du poëme;
 le même prince résiste aux armes des Persans; le même hé-
 ros conduit ceux-ci à la victoire. Il a fallu supposer deux A-
 frasiab et deux Roustom pour diminuer la confusion du mythe.
 Dans l'Iliade, le caractère de Nestor produit le plus grand ef-
 fet; son éloquence, l'expérience qu'il à acquise par ses longues

'ի վաղնջուց ժամանակաց անտի է: Այլ որովհետև
 Մարացի գաղթականքս ածան յաշխարհ մեր 'ի 565
 ամի նախ քան զՔրիստոս. ապա ուրեմն և ծագումն
 պարսկական առասպելաց պարտ է՝ ոչ եթէ 565
 ամի, այլ և՛ս հնագոյն ժամանակաց ընծայել: Այսմ
 արդարև այսպէս հարկ էր լինել. քանզի այդ վէպք
 ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ պատմութիւն առասպել-
 լախառն, զորս նախնի ազինք կարկատէին՝ զհետ
 գնալով ոչ այնքան ճշդութեան՝ որքան երևակայ-
 ութեան իւրեանց: Այսպէս այսոքիկ՝ որովհետև
 զտեղի պատմութեան ունէին առ նոսա, մանաւանդ
 առ Արևելեանս. սմին իրի և հարկ էր կարկատել
 զայնս անմիջաբար զկնի իրացն եղելոց: Այս այս 'ի
 սկզբան անդ առաւելապէս աւանդութեամբ լինէր
 յազգաց յազգս առ 'ի չգոյէ նշանագրաց. իսկ յետ
 գտանելոյ զգիր՝ մեծաւ ուշիւ 'ի հասկանալ ըստ
 բաց (74) մոլծանէին զայնս, զորս և յարքունի դիւանս

années, lui donnent le pouvoir admirable d'apaiser les dissen-
 sions qui s'élèvent dans le conseil. Mais à quoi sert le grand
 âge de Zal et de Roustam, puisque ces héros jouissent du mê-
 me privilège que tous les autres princes? » **ՏԷ՝** La Perse, par
 Louis Dubeux, Paris, 1841 p. 437.

(74) Այս անուան, զոր Քերթումի Այսպատմութեան իւ-
 ըրումս ասց՝ ընդհանուր անուանակալութեան էր Պարս-
 Տարեան 'ի հետեւն առ Արևելեանս, յորումս աստ
 արեւոյէն զգործն ըստաւորաց երգէին հաս պատմէին:
 Յայր ասէ՛ և Սարէնացին 'ի բազումս ասէր Մա-
 տեան թագաւորաց կողմ զՊատմութիւնս:

պահպանեալ պահէին: Այս յաւելից և զարժա-
 նայիշատակ քանս ծերունւոյն Աորենայ, որ զպարս-
 կական առասպելեաց ճառելով՝ զխօսս առ Վահակ
 (Նազրատունի դարձուցեալ ասէ. » զորոց (այսինքն
 Պարսից) ատեմք զքանս և զգործս, այնոցիկ մանա-
 ւանդ թէև լուրն իսկ զլսելիս մեր տաղտկացուցա-
 նէր, այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնոսիկ,
 միտս անմտութեան նոցա տալով, և զհարե վաղուց
 նոցա իրս և նոցա՛ անհասանելի՛ աստիճանայնէն. միայն
 թէ և քեզ յայսոսիկ ուրաստութիւն և կամ շահ
 օգտութեան ⁽⁷³⁾: « — Օ առասպելս Պարսից ՚ի հինգ
 երորդ դարու մատենագիրն մեր հարե վաղուց և նո-
 ցա՛ անհասանելի իրս կոչէ. եթէ կարի վաղուց, ապա
 և հնագոյն քան զվեցերորդ դարն նախ քան զՔրիս-
 տոս՝ այն է, նախ քան զգալն Վարաց ՚ի հայս. որ
 և արդարանայ իսկ անհասանելի լինելովն իրացն նախ
 վասն Պարսից: Այս գրաւոր յիշատակութիւն առ
 Աորենացւոյն՝ որքան եսս գիտեմ, հնագոյն է քան
 զոր նոյն իսկ Պարսից մատենագիրք պատմեն զազգա-
 յին վիպատանութեանց իւրեանց, զորս ՚ի մի ժողո-
 վեալ անմահացոյց Ֆերդուսի ՚ի սկզբան մետասան-
 երորդ դարու: Օ նմանօրինակ յիշատակութիւն զա-
 ռասպելացս առ Պարսիկս ՚ի վեցերորդ դարու և եթ-
 տեսանեմք. ապա ուրեմն որ առ Աորենացւոյն քանք՝
 միով դարու նախնագոյն քան զնոցայն են: Սակայն
 մեք առ ՚ի կատարելապէս խելամտութիւն ինդրոյս

(73) Խորեն. ՚ի վերջ Առաջին գրոց:

ոչ աւելորդ համարիմք բերել աստ զհատուածս 'ի
 յիշեալ գլխոց Վատմութեան Սորենացւոյ և մանր
 'ի քնին առնուլ զայնս: Վանզի յիշատակութիւն
 պարսկական առասպելեաց առ հայ մատենագրին նոր
 իմն լոյս կաթեցուցանել ունի՝ ըստ մերումն կար-
 ծեաց, 'ի պատմութիւն գրականութեան Վարսից ըստ
 մասին ծագման և սկզբնաւորութեան նոցին:

Եւ այս է սկիզբն բանից պատմաբանին մերոյ,

»Վայց զինչ արդեօք տարփանք քեզ՝ և Վիւ-
 րասպի Վժդահակայ փծուն և անճոռնի առասպելքն
 իցեն. և կամ էր սակս զմեզ Վարսից անյարմար և
 անոճ՝ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբա-
 նութեան, առնես աշխատ, և »Վնբարի աւաջնոյ նո-
 րա բարերարութեան, և դիւաց նմա սպասաւորու-
 րութեան, և ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն
 և զսուտն. և ուսոցն համբուրումն և անդուստ զվի-
 շապացն ծնունդս. և յայնմհետէ չարութեան յաճա-
 խութիւն՝ ծախել զմարդիկ 'ի պէտս որովայնի. իսկ
 ապա և շրուդենայ ումեմն կապեալ զնա սարեօք
 պղնձիք և 'ի լեառն տանել, որ կոչի Վրմբաւընդ.
 այլ և 'ի ճանապարհի զննջելն շրուդենայ, և Վիւ-
 րասպեայ քարշելն 'ի բլուրն, և զարթելն շրու-
 դենայ, և տանել զնա յայրս ինչ լերինն և կապել,
 և զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել. յորմէ
 պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն և ոչ զօրե-
 ելանել և ապականել զերկիր: » զինչ քեզ առ այ-
 սօքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, և կամ զինչ

պէտք անմիտ և անհանձար բանից յարմարանք, և այլն:»

Նախ՝ առաջին պարտ է 'ի բանս Սորենացւոյ յառեւել զուշ մտաց մերոց յանուանս Ռե-րուայ Լժդհակ և Նրուդէն, և ցուցանել զիսկութիւն յատուկ անուանցս այսոցիկ՝ քննելով և բաղդատելով զայնս ընդ պարսկական անուանց, զորս առ Ֆերդուսի բանաստեղծին գտանեմք: Յետինս այս 'ի Մատենին թագաւորաց զոր ինչ Սորենացին Ռիւրասպի Լժդհակայ և Նրուդէնայ ընծայէ, Օհակայ տայ և Ֆերդուսի՝ վեցերորդին 'ի շարս արքայից Պարսից, սակաւ մի փոփոխելով զկերպարանս աւանդութեան (76): Իննաստեղծն Պարսից զգործս չարաբարոյին Օհակայ առասպելաբանելով՝ ընծայէ նմա զմականուն Փէյո-րուայ կամ Փէյվերուայ, իսկ ըստ հայկական հնչման Ռե-րուայ, որ առ մեզ Գերբե-րեվարայ նշանակէ: Սոյնութիւն երկուց մականուանցս ակներև տեսանի. յոյր սակս և մեք ոչ յերկարեսցուք աստ զբանս՝ ժամավաճառ լինելով և ընդվայր զապացուցութիւն խնդրելով կարծեացս:

Իսկ որ փոքր մի վարանական թուի՝ Լժդհակ է անուն, որ 'ի վերայ նորին իսկ Ռիւրասպի ասի. սակայն և զայդ չէ դժուարին մեկնաբանել առաջի ունելով զբնիկ պարսկական անուանս: Հաւանական թուէր ինձ երբեմն՝ զԼժդհակդ անուն, որովհետև վերայ առ մեզ թարգմանի, յարմարեալ կարծել 'ի Սորենացւոյ կամ 'ի նախնի Հայոց 'ի պատ-

(76) Տէ. Livre des Rois, trad. par J. Mohl — Zohac.

ճառս վիշապաց՝ ՚ի համբուրմանէ դիւին զուսս Ռիւ-
րասպի բուսելոց ՚ի վերայ նոցին, և իբրև յատկա-
նիշ նմա ընծայեալ՝ որ թէև առանց բունաբարելոյ
զձշմարտութիւն՝ զնորին յինքեան բերէ զնմանու-
թիւն, բայց և այնպէս ոչ միանգամայն արդարանայ
յաջս մեր: Քանզի ՚ի քնին առեալ զՕճակդ ա-
նուեն և զզանազան արտաբերութիւնս նորին՝ դիւ-
րին է նկատել ՚ի նոսին զփոխակերպեալն Ղժդա-
հակ խորենացւոյ: Ըստ պարսիկ բանաստեղծին ար-
դարև Օճակ տեսանի գրեալ այդ անուն, որում
ըստ մեզ, նոր ձև պարտ է լինել. քանզի նախնա-
կան ձև անուանդ Չոհու և Վահոհու թուի լինել,
զոր և ՚ի կիր առեալ առ Վարսիկս գտանեմք: Աւս-
տի Ղժդահակ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ տառա-
դարձեալն Չոհու, կամ լաւ ևս ասել Վահոհու. աս-
տի Վահոհու կամ Ղժդոհու կամ Ղժդահու՝ մեզ մի
և նոյն անուն կարծի լինել:

Ըստ ուրեմն Օճակ Ռիւրասպին բանաստեղծին
է նոյն ինքն Ղժդահակ Ռիւրասպին խորենացւոյ:

Միւս այլ յատուկ անուն, զոր առ Քերթոզա-
հորն տեսանեմք ՚ի վեր անդր յառաջ բերեալ ՚ի
բանս նորին, է Նոր-դէն: Եւ վիպասանութեան պար-
սիկ բանաստեղծին Ֆեթեդու կոչի, որ մարտ եղեալ
կռուի ընդ Ռիւրասպայ և նկուն արարեալ սպանա-
նէ զնա: Օճակիդունս զայս, որ և Ղժրիդուն,
մարթ էր ապաքէն տառադարձութեամբ փոխակեր-
պեալ համարել ՚ի Նոր-դէն, որ նոյն է ընդ ան-
ուան արքային Վարսից. որում և հաստատութիւն

գտանել կարէաք 'ի քանի մի պարսկական բառս, որ
 Ք Գրուլ սկսանին և 'ի մտանելն 'ի հայ լեզու՝
 փոխեն զայդ գիր 'ի հ, որպէս է տեսանել յանուանդ
 Ֆէրեդուհ և 'ի բառսդ Ֆերճահ, Ֆերէշտէ, Ֆարսանէ,
 և այլն. որք առ մեզ հնչին և գրին Հրո-դէն, հրա-
 ճահ, հրէշտակ, հրառախ, և այլն. սակայն մեզ առաւել
 հաւանական թուի ասել, թէև յայբուբենս մեր՝
 հնարեալս 'ի սրբոյն Մեսրովպայ, ոչ գոյր գիրդ
 Ք, որուլ սկսանին յիշեալ պարսկական բառքդ, յո-
 ըոյ 'ի ձեռն և հնարաւոր լինէր յայտնել զայդ ձայն
 պարսկական 'ի լեզուի մերում, մարթ էր ապաքէն
 նախնեաց մերոց 'ի ձեռն ք գրոյ բացատրել զայն,
 որպէս և առնէին իսկ նոքա 'ի փոխադրելն 'ի հայ
 լեզու զյունական բառս: Բայց որովհետև զայս ոչ
 առնեն նախնի մատենագիրքն մեր՝ Մովսէս Խորե-
 նացի, Ղազար Փարպեցի և այլք. յայտ ուրեմն է,
 եթէ այդ հնչիւն պարսկական բառից 'ի ձեռն հ գրոյ
 գուցէ և չէ իսկ տառադարձութիւն, այլ բուն հըն-
 չումն, որուլ արտասանէին զյիշեալ բառսդ Մրիք
 'ի հնումն. յորոց 'ի լեզուէ առեալ հեղինակք մեր՝
 անայլայլելի պահեցին զայնս 'ի հայումն. այն ինչ Պար-
 սիկք յետին ժամանակաց զհ 'ի Ք փոխել ախորժե-
 ցան: Եւ այս աւելորդ եղև մեզ ասել:

Իսկ մեք 'ի վերայ բերցուք, եթէ Հրո-դէն Խորե-
 նացոյ Ֆէրեդուհն է Ֆերդուսի բանաստեղծին, որպէս
 ակն յանդիման ցուցաք 'ի վեր անդր բերեալ օրինակօք:

Իսկ այժմ եթէ 'ի քնին առցուք զառասպելն
 պարսկական առ Խորենացոյն՝ անհնարին լինի չզար-

մանալ ընդ ճշդութիւն, որով հաղորդէ մեզ զայն
մատենագիրն հայ: Ճշդութիւն ասեմք, քանզի զոր
ինչ Ֆերդուսի 'ի մետասաներորդ դարու զՕ՞ո՞ն
հակայ պատմէ՝ քաղեալ 'ի հնագոյն փէհլէվի բնագը-
րաց, սակաւ յոյժ տարբերի 'ի բանից Աորենացւոյ:
Լ՞յսու՝ որպէս և այլովք բազմօք, վարկ ճշմարտապա-
տում հեղինակիս մերոյ մեծապէս հանդիսանայ, որով
և ակներև տեսանի հաւատարմութիւն բանից պար-
սիկ բանաստեղծին: Արոյ՝ յղգեցուցանելն նախնական
վիպասանութեանց աշխարհին իւրոյ զձև չափաբերա-
կան, 'ի խնդիր է լեալ վաւերական աղբերաց՝ և
չէ հեռացեալ 'ի հնագոյն աւանդութեանց: Բան-
զի այդ առասպել ալազգ աւանդի առ պատմաբանս
և առ ժողովուրդն Պարսից (77): Լ՞յլ մեր զանց
արարեալ զնոքօք՝ ցուցցուք սակաւութիւն զոր ինչ հայ
և պարսիկ մատենագիրքդ զՎիւրասպայ ճառեն: Ի
սոցանէ յետինս Լ՞ո՞ւրդէ ասէ լինել զՕ՞ո՞նհակ, որ
եկաց յաւուրս Չ՞եմշիդայ՝ չորրորդին 'ի շարս ար-
քայիցն Պարսից 'ի հարստութենէ Փէշդադեանց:
Օ՞չարսնալն Օ՞ո՞նհակայ պատմելով՝ ասէ Ֆերդու-
սի, եթէ դրդեալ 'ի Հարամանոյ՝ սպանանէ նախ
առաջին զհայր իւր՝ Մէրդաս. զկնի որոյ հրապու-
րեալ 'ի նոյն չարէն՝ զտիպ տարազու խոհակերի
զգեցելոյ, զառաջինն ուտել սկսանի միս, զոր առ
մահու չափ մեղս ունէին նախնի Պարսիկք: Փոխա-
րէն հեշտութեանցս և սարարելոյ զքիմն արքային՝

(77) Տէ՛ La Perse, par L. Dubeux, p. 27 — 28 — 222.

խնդրէ 'ի նմանէ պարգև, այն է՝ համբուրել զուսս
 նորա. առ որս ընդ մերձեցուցանելն զշրթունս իւր՝
 երկու վիշապք ծնանին՝ ահագինս սուլելով: Թուէր,
 եթէ վախճան արասցեն գազանքն անարիք կենաց ար-
 քայի. սակայն հարամանոյ զկերպարան բժշկի զգե-
 ցեալ՝ յանդիման լինի նմա ասելով. չար և ոչ մի
 ինչ հասցէ քեզ 'ի դոցանէ, եթէ ուղղովք մարդ-
 կան սնուցես: Օ, որ արարեալ՝ գիտաց Օ, ոհակ
 զխրատ բժշկին ճշմարիտ գու: Այսպէս աւուր
 աւուր զերկուս 'ի բնակչաց աշխարհին սպանանէին
 'ի կերակուր վիշապացն, մինչև ել վիճակ մահուան
 որդւոցն դարբնի Ասպահան քաղաքի, որում անուն
 էր Աավէ: Ահաս գոյժն մահաբեր յունկս հօրն՝ այն
 ինչ 'ի դարբնոցի անդ աշխատէր. որ և ելեալ
 անախ հապճեպով՝ անցանէ ընդ փողոցս քաղաքին,
 յարուցանելով զբնակիչս ընդդէմ բռնակալութեան
 Օ, ոհակայ: Ստուարացուցեալ զթիւ համախոհից
 իւրոց՝ դէմ եդեալ զնայ 'ի Աեմաւէնդ կոյս: Մինչ
 այս մինչ այն գտեալ ածեն զվեշտասանամեայն Ֆե-
 ըիդուն, որ 'ի թագստի կայր յահէ Օ, ոհակայ:
 Աավէ տայ նմա իբրև արքայի՝ զօրս, զէնս և զգան-
 ձրս. որ և ձերբակալ արարեալ զբռնաւորն՝ բառ-
 նալ հրամայէ զնա 'ի կենաց ⁽⁷⁸⁾:

(78) Տէ՛ն Շ՛մն Ն՛մէ: Ալ նշանակեցա՛ ճշտե՛ս պէ՛րէ՛ս
 Ր՛անասոսիշխո՛ւնէմնն Պարոնեց, Գանդի էրէն՝ աճօ՛ր նախ
 Գանդի կայն ընթերցեալ էր թե զայնչեալ ճարտեմնս, որ
 զգրուա՛ւ առ թեղ 'ի գրեալ կայն Գանդիմն:

Խորենացին զՆիւրասայ Մժդահակ նախնի (79)
 քարոզէ Պարսից՝ պատմելով զնմանէ, եթէ 'ի սկզբան
 անդ Թագաւորութեան իւրոյ զբարերարութենէ
 բուռն հարկանէր այրն. և եթէ հուսկ ուրեմն սպա
 սաւորել սկսան նմա դեք առ 'ի վրիպեցուցանել
 զնա. և 'ի համբուրելոյ դիւաց զուսս նորա ծնան
 վիշապք: Եւսպէս վիշապացեալ Նիւրասայ՝ յա
 ճախէ զչարութիւն իւր՝ զմարդիկ 'ի պէտս որովայնի
 ծախելով: Իսկ ապա նորուդենայ ումեմն կապեալ
 զնա սարեօք պղնձիւք՝ տանի 'ի լեառն Վրմբաւրնդ.
 սակայն 'ի ճանապարհի ննջէ նորուդէն. և 'ի քար
 շէն զնա Նիւրասայ՝ զարթչի նորուդէն և կալեալ
 զնա՝ կապէ յայրի լերինն և զինքն անդրի ընդդէմ
 նորա հաստատէ: Այ այ անդ Նիւրասայ՝ հնազանդեալ
 շղթայից իւրոց, և ոչ զօրէ ելանել և ապականել
 զերկիր (80):

Իսկև հակիրճ է յոյժ ասածն Խորենացւոյ, սա
 կայն ոչ սքօղի 'ի նմին հնութիւն առասպելին Պարս
 սից՝ պարմելոյ (81) 'ի նայոց աշխարհի, և տարբերու

(79) Խորեն. Ղազար. Գ. 3աղագ. առասպելեաց Պարսից:
 »Մասցեալն 'ի նոցանէ Նիւրասայի Մժդահակայ, առ
 'Սեբրո-Բաս նախնի նոցա (Գ Պարսից):«

(80) Տէ՛ս զ'ի վեր անդ երեալ հարստածն Խորենացւոյ:

(81) Խորեն.... »և այնպէն ճանաչանք ըն լուրն պլեւէ
 թեր ասղաղացուցանէր, այո՛ւր չէրամբ իճով շարագրէճ
 պայնտիէ... (այսպէ 'ի բնից, եւէ առ Խորենացւոյ
 պարմելու լեռնէր առասպելն Պարսից 'ի թջէ նայոց:)

Թիւն նորին 'ի բանից բանաստեղծին, զոր ընթերցողն ինքնին դիւրաւ կարէ նկատել: Օչայս միայն ասացից, եթէ Օռհակ «պահեալ քարոզի 'ի Մատենին Թաղաւորաց, իսկ առ հայ մատենագրին՝ կապեալ յայրի Վրմբաւընդ լերին, անմահ մնայ՝ հնազանդեալ շղթայիցն, և հանգոյն մերոյն Վրտաւազգայ և Վերիացոյն Վմիրանայ ոչ զօրէ ելանել և ապականել զերկիր:

Օ՛խւրասպ Վճղահակ նախնի Պարսից քարոզէ Խորենացի՝ որպէս վերագոյն ասացաք. որ չէ այդպէս. քանզի պատմաբանք և բանաստեղծն Պարսից՝ հինգերորդ զնա դասեն 'ի շարս Քէշդադեան արքայից: Թաւրևս յայտոսիկ 'ի բանս իւր զհետ գնայ Խորենացին այլ իմն աւանդութեան՝ ծանօթ եղելոյ նմա 'ի Քաղդէական մատենից, ոչ ժամանելոց առ մեզ: Տարածայնութիւն է առ պատմաբանս յաղագս Օռհակայ. ոմանք՝ ընդ որս և Ֆերդուսի, Վրաբացի 'ի զարմէ Քայումուրս առաջին արքայի Պարսից, այլք Վսորի, իսկ բազումք՝ նոյն ինքն՝ Վեբրովթ զնա գոլ ասեն ⁽⁸²⁾: Չորրորդ կարծիք՝ մինչ ցարդ անծանօթ բանասիրաց, Խորենացոյն է, որ ոչ Վեբրովթ, այլ առ նովաւ կեցեալ Պեռտիկ Անուորոս զՕռհակ համարի լինել: Այլ այսպէս 'ի մեկնաբանել անդ իւրում զառասպելն պարսկական, զկնի 'ի մէջ բերելոյ զայս կարծիք՝ բուռն հարկանէ

(82) L. Dubeux. p. 222. — Sir John Malcolm, t. 1, p. 27. —

Վերթողահայրն մի ըստ միոջէ պարզաբանել զաւասպելական նշանակութիւն զՕ՝Ո՛հակայ, որով զհմտութիւն իւր 'ի հնութիւնս նախնի արեւելեան ազգաց ցուցանէ: Վանզի զանց արարեալ զաւանդութեամբ Վարսից՝ գուն գործէ յօտարազգի աղբերէ հանել և մեկնել զզրոյցս նոցա: (Ը) Եւ Վաղղէացի անուանէ Վորենացին զմատեանն առանց որոշելոյ զայն. սակայն յառաջբերեալն 'ի նմանէն՝ 'ի դպրութիւն Յունաց տայ մեզ ակնարկել: Վանզի ասէ, եթէ »զայս զՎիւրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ ես՝ Վենտոուոս Վիւրիդայ՝ ի քաղղէականի գտեալ մատենի ⁽⁸⁵⁾: « Իսկ Վենտորոսս այս՝ որպէս յայտնի է բանասիրաց, նոյն իսկ Վիւրիդն է, զոր ըստ յունական աւասպելաց՝ եսպան Վերիփաս 'ի հարսանիս Վիրիթոոսայ: Ըստ կարծիք ամենեւիմբ հակառակ գոլով աւանդութեան Վարսից, ոչ կարէ ընդունել ինքն 'ի հնաստոյզ գիտնականաց: Սակայն արժանի է ուշադրութեան այնորիկ վասն, զի՝ որպէս ասացաք, իբրև մատամբ ցուցանէ մեզ զյունականն յարմարանք մտաց յաւանդութիւնս Վարսից. որ և հարեալ թուի յՆ՝դէքսանդրիա՝ ի դպրոցս Վորոց Վղատոնականաց: Եւ հաստատի այս բանիւք նորին իսկ Վորենացւոյ, որոյ ոչ շատացեալ պատմութեամբ և եթ պարսկական աւասպելին՝ միջամուխ լինի 'ի մեկնութիւն աւասպելական նշանակութեան

(85) Խորեն. Վերթ. Գ. 3աղագ. Վարսից աւասպելեաց:

նորին՝ որպէս սովոր էին առնել 'ի դպրոցս Աղեքսանդրիոյ իմաստասէրք տեղւոյս: Աւ այսպէս »Կանքարի քարէրարու-նի-ն« (Նիւրասպայ պարզաբանելու ասէ. « Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր՝ հնազանդեալ 'Աեբրութայ. և հասարակաց կենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն և ասէր՝ ոչինչ իւր առանձին ուրուք պարտ լինել, այլ հասարակաց ⁽⁸⁴⁾. և ամենայն ինչ յայտնի՝ և՛ բան և՛ գործ . և 'ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման բերէր լեզուով զծածուկս սրտին: Աւ զել և զմոտ բարեկամացն, որպէս 'ի տուրնջեան՝ նոյնպէս գիշերի սահմանէր: «

Օ կնի այսպէս գեղեցիկս որոշելոյ զճշմարիտն յառասպելէն՝ յառաջ մղէ Նորենացին զմեկնութիւնս այլոց մասանց պատմութեանն Օ ոհակայ, զորմէ ասէին դարձեալ, թէ » Տանուկ հասարակացի հասարակութիւն (Նիւրասպայ)՝ լինէր համահասար. և ապա վստի որոյ պարգև 'ի համեմէ ինքրեալ՝ համբարէր զտանն: « Օ այս տեղի այսպէս պարզաբանէ մատենագիրն մեր. » Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարե-

(84) Ապառիտ 'ի զարժանոս տանէին հրէիւ այժմոս Աւրոպացի իհասարակ՝ անտանեալին Communistes, Էնէ գիտէին զՕ ոհակ՝ նոր հարծեցեալ վարդապետութեան իւրեանց 'Ստեփանիւլիւն . քանզի Օ ոհակ զնոյն տանացանէր, զոր և նոյն յասելն » Այլ էնչ էր տանեցին տարտ պարտ լինել, այլ հասարակաց: «

ցաւ ուսանել զկատարեալ չարութիւնն. և այսք անկարելիք նմա: Արպէս վերագոյնն ասացաք, սովորութիւն ունէր պատրանաց աղագաւ առ բազումն ոչինչ 'ի ծածուկ գործել. և այնպիսի վերջին և կատարեալ չարութիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ էր. հնարի այսպիսում ուսման դառնութեան, և հնարս և ցաւս ինչ յորովայնի ունել և բազբաղել չարաչարս, որ ոչ այլով իւրք քան թէ բանիւ իմն և անուամբ սոսկալեալ բժշկիցի, զոր ումեք վայրապար լսել ոչ է կարողութիւն: Այլ այս, որ զսովորեալ չարութիւն նիւթեր, ուսուցանէր նմա 'ի տան և 'ի հրապարակս, անկասկած զգլուխ 'ի վերայ ուսոց Վիւրասպեայ դնելով և խօսելով յականջն՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն:»

Հուսկ ուրեմն » զբոսորդն վերայայ 'ի վերայ ուսոց Վիւրասպայ « այսպէս մեկնաբանէ՝ 'ի բաց մերկեալ զզգեստ առասպելական 'ի ճշմարտութենէն, որ ընդ նովաւ ծածկի. » Նբաւ մարդիկ սկսաւ (Վիւրասպ) զոհել դիւաց՝ մինչև տաղտկանալ 'ի նմանէ բազմութեանն և հալածել, և փախչել նմա 'ի նախասացեալ վերին կողմանսն. և 'ի սաստիկ վարելոյն զնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա 'ի նմանէ: Հայս վստահացեալ վարողացն զնա՝ հանդեան աւուրս ինչ զտեղեօքն: Իսկ Վիւրասպեայ ժողովեալ զցըրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ 'ի վերայ, վնաս սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն՝ և փախստական լինի Վիւրասպ: Այլ հասեալ սպանա-

և են զնա մերձ 'ի լեաուն , և ընկենուն 'ի վիհ մեծ
ծծմբոյ ⁽⁸⁵⁾ : և

Մյսպէս գլխաւորէ զբանս իւր Վերթողահայրն
մեր , յորս ճշմարտապատմութիւն նորին , տեղեկու
թիւն հնութեանց , ճշգութիւն նկարագրութեանց
'ի զարմանս կրթեն զմեզ առաւել քան զյոյժ :
{ Յինքենէ՞ արդեօք , եթէ յՎրէքսանդրացի իմաստա
սիրաց առեալ՝ յառաջ բերէ Վորենացին զայս
մեկնութիւն , չէ 'ի դիւրագունիցն վճռաբար որոշել .
նա՞ բնաւ և չէ իսկ փոյթ ինչ :

Տեսանես , զի իմաստուն պատմաբանն մեր՝ ոչ եթէ
վայր 'ի վերոյ առանց քննութեան մոլծանէ 'ի
մատեան իւր զորմէ ճառէն . այլ զկնի ընդերկար
որոճալոյ զայն 'ի մտի իւրում և զսուտն 'ի ճշմար
տութենէ որոշելով՝ շօշափելի կացուցանէ զայն
առաջի ընթերցողաց : Այլ եթէ նա զօտարաց զրոյցս
և զաւանդութիւնս այսպէս քրքրէ , որքան ևս առաւել
զմերն պարտ էր նմա՞ զվիպասանին ասացից զբան ,
»Տասնին Թակու կընէ : Մյլ զայսմանէ յիւրում տեղ
ւոջ լիով ճառեսցուք : Իսկ առ ժամն ոչ աւելորդ
դատիմ հարեանցի բաղդատել զերգս մերոց վիպա
սանաց ընդ Վարսիցն , և ցուցանել սակաւութ զյատ

(⁸⁵) Վրանի արդարեւ հրաբուխ ըստ լինել լեռան Վր
Տաւնի , որ և ապացուցանի ծծմբովն , զոր գրանէն
առ « արդարով նորին : Տէ՛» La Perse , par L. Dubeux ,
էր . 27 :

կութիւնս նախնական վիպասանութեանց ազգացդ երկոցունց:

Ազի և ընդածին յատկութիւնք որևէ ազգի՝ մանաւանդ նախնականի, առաւելապէս յազգային նորայերգս տեսանի տպաւորեալ: Օայս իմն նաև զՊարսից և զՀայոց: Քանզի 'ի քննել մեր ուշադրութեամբ զգրոյցս Նրեաց զառաջին թագաւորաց նոցա, նկատեմք 'ի նոսին զբերումն երևակայութեան և մտաց նոցա առ հրաշալին առաւել քան առ բնականն: Այլ այս ոչ միայն 'ի նկարագիրս արկածից, այլև յոլով անգամ յամբողջ պատմութիւնս հարիւրամէից և միջոցաց ժամանակի՝ մանաւանդ հրնագունին: Օհաստատութիւն ասացելոցս նոյն իսկ վէպք Պարսից ցուցանեն մեզ բացերևակի: Քանզի որ ինչ 'ի նոսին պատմի զարքայիցն՝ Քայումուրսայ, Սէմշիդայ, Օոհակայ, Նֆրիդունայ և այլոց 'ի հարստութենէն Վէշդադեանց ⁽⁸⁶⁾, զառասպելական յինքեան պարունակէ զնշանակութիւն, և այն՝ վերաբերեալ ոչ առ որոշեալ անձինս յիշեալ առասպելեալ թագաւորացդ, այլ առ ողջոյն շրջանս ժամանակաց, յորոց յընթացս ազգն Նրեաց 'ի մասին քաղաքականութեան սակաւ առ սակաւ հնարեալ և սեպհականեալ է անձին զայլևայլ գիւտս առ 'ի լաւացուցանել զիւր վիճակ քաղաքական: Յաւել առ այս և զանհաւատալին զայն շրջան դարուց, յորս մէն մի 'ի նախկին թագաւորաց Պարսից տի-

(86) Տե՛ս Վե՛րդո՛ւտ 'ի Մարտիէն թագաւորաց:

րապետեն՝ Տէմշիդ՝ զեօթնհարիւր ամ, () ոհակ՝
 զհազար, Մֆրիդուն՝ զհինգհարիւր և Մինուէհր,
 զհարիւր քսան ամ: Վաջ կշուադատեալ 'ի մտի
 զհանգամանսդ զայդոսիկ, ոչ անտեղի գտցես զմերս
 կարծիք, այն ինքն է՝ եթէ զոր ինչ վիպասանք Պարսից
 զառաջին թագաւորաց իւրեանց ճառեն, նա՝
 և առաջին իսկ թագաւորք նոցին, բուն առասպելք
 են, ընդ որովք ծածկի ճշմարտութիւն իրացն եղելոց,
 յորս և մտադիր ընթերցողն որոշել կարէ զայլաբանականն
 'ի բնականն, որպէս և խորենացին առնէ
 'ի պարզաբանել իւրում զՎիւրասպի Մթահակայ
 զպատմութիւն: Ար առ հրաշալին, չափազանց թուիչ
 հրաբորբոք երեակայութեան, գեղապաճոյճ սեթեթեթ
 սովորական արկածից, մանկական յափշտակութիւն
 մտաց, որ զբնական իրս գերբնականաւն
 իմանալ նկրտի, ահա քեզ յատկութիւնք, յորս
 Պարսիկն անցանէ զանցանէ զամենայն արեւելեան
 ազգօք: Այլ այս ոչ միայն 'ի նախնական դարուց
 պատմութիւնս ազգին իւրոյ. այլև 'ի ճառելն զանցս
 յետին ժամանակաց, որպէս տեսանել ունիս 'ի բանս
 նոցա զՎրէքսանդրէ Մակեդովնացւոյ, խաբանդէր
 առ նոսա կոչեցելոյ: Վասպէս ահա թագաւորք Պարսից՝
 մերկացեալ բնաւին զմարդկութիւն իւրեանց,
 յանդիման լինին մեզ՝ զգեցեալ զկերպարանս մտացածին
 էակաց, կամ թէ լաւ ևս ասել՝ առասպելական
 անձանց:

Սակայն ոչ է այդպէս պատմութիւն առաջին հայկազուն
 թագաւորաց մերոց՝ թէ և 2107 ամօք նախ

քան զՔրիստոս սկզբնաւորեալ տեսանեմք զայն: Ա
 իսպասանք մեր կամ Արգիւնք, որ զգործս նախա-
 հաւուն մերոյ Հայկայ և յաջորդաց նորուն ասել
 ախորժեցան յերգս իւրեանց, որպէս 'ի նշխարաց
 առ մեզ հասելոց 'ի Պատմութեան խորենացւոյ
 տեսանեմք, յորոց վերայ սա յետինս հիմնեալ կա-
 ուուցանէ զազգաբանութիւն մեր — ապաքեն ոչ բե-
 րեն զնմանութիւն Պարսից վիպասանաց: Այլ փեշ-
 դադեան արքայք առասպելք են միանգամայն, Հայ-
 կազունք մեր ընդհակառակն նախ առաջին մարդիկ
 են մեզ նման, որոց գործք նոցա ոչ ելանեն ըստ
 սահման բնական և սովորական գործոց մարդկան: Աւ-
 արդարև պատմութիւն նախնւոյն Հայկայ, որդւոց և
 թուանց նորա և այլոց՝ ոչ ինչ յինքեան պարու-
 նակեն յանհաւատալեացն. թէ և դուն ուրեք այն
 տեսանեմք և 'ի բանս մերոց վիպասանաց զրոյցս ա-
 ռասպելախառնս: 'Ի բաց աւեալ զպատմութիւն
 Ահազնի (զոր յայլում վայրի մանր քննեսցուք),
 այլ ամենայն երգք վիպասանաց մերոց մեծապէս յին-
 քեանս բերեն զճշմարտութեան կերպարան:

Արկոբին ազգքս դրացիք՝ Հայն և Պարսիկն, տի-
 րապէս զանազանին 'ի միմեանց: Արքան անսանձ է
 երևակայութիւն յետնոյն և սիրող հրաշալեաց, այն-
 քան ճիշդ է ընդհակառակն մէն մի յըմբունմանց
 Հայոյն, որ քան զամենայն՝ նախամեծար դասէ զբը-
 նականն և զճշմարիտն: Օայսոսիկ յատկութիւնս
 ազգի մերոյ տեսանեմք մանաւանդ 'ի հնագոյն երգս
 վիպասանաց մերոց. թողից ասել զճշմարտասիրու-

Թիւն հայ պատմաբանից, որք ոչ միայն զայլոց ա-
զանց պատմութիւն անաչառ մտօք աւանդէն մեզ, այլ
և մերոյ ազգիս գործք՝ թէ արժանի իցէ այն և
թէ անարժան, աւանց սքօղելոյ՝ կամ յանչափն ձրկ-
տեցուցանելոյ և կամ նուազեցուցանելոյ զլաւութիւն
կամ զթերութիւն նորա, ճշդիւ պատկերացուցանեն
զայն առաջի ընթերցողաց:

Գ.

Մնցեալ աստի յերբորք կարգ երգոց վիպասանաց,
յորս զՄսորեստանեայց են բանք, տեսցուք և 'ի նո-
սին զփոյթ հնոցն մերոց՝ յաւերժացուցանել զյիշա-
տակ տիկնոջն Շամիրամայ, մեծամեծ շինութեանց
եղելոյ պատճառ 'ի նահանգին Սասպուրականի, որ
և ընդ լծուլ Մսորոց արար զհայաստանեայս: 'Ի
բաց թողեալ զճշմարիտ կամ զմտացածին լինելն
պատմութեան Շամիրամայ և զլինելութիւն իսկ տիկ-
նոջն, զորմէ այլևայլ կարծիք են առ բանասէրս
Սերոպիոյ, 'ի մէջ բերցուք զարժանին ուշադրու-
թեան իմաստուն հասխուղից զբանս Սորենացւոյ,
յորս աւանդի կարծիք զՇամիրամայ՝ տարբեր ամե-
նեիմք 'ի Յոյն և հուովմայեցի մատենագրացն: Ար
'ի սոցանէն պատմի զՇամիրամայ քաջայայտ է ամե-
նեցուն. քանզի ծնունդ սորա և սնունդ, նստելն յա-
թող թագաւորութեան զկնի մահուան առն իւրոյ
'Աինոսի. գնալն ընդդէմ Մարաց. անցանելն յԱգիպ-
տոս, ուր և հարցանելն զպատգամախօսն Մմնովնայ.

դարձ նորա Վսորիս զկնի պատերազմին Հնդկաց և
յառնելն ընդդէմ նորա որդւոյ իւրոյ Վինուասայ.
անհետ լինելն կամ ըստ առասպելաբանից՝ վերափո-
խիլն 'ի կարգս աստուածոց, իսկ ըստ այլոց՝ յաղաւ-
նի փոխակերպիլն նորա — այս ամենայն յայտնի է ծա-
նօթիցն հնագոյն պատմութեան արևելեան ազգաց ⁽⁸⁷⁾,
Իայց առաւել զարմանալին այն է, որ սոքա և ոչ
մի ինչ պատմեն զգալոյն Շամիրամայ 'ի Հայս,
զպատերազմէն նորա և զմեծամեծ շինութեանց, որոց
հետք մինչ ցայսօր ժամանակի կան և մնան 'ի կող-
մանս Սանայ: Թէ և սոցա անփոյթ է արարեալ
զայսու ամենայնիւ, սակայն Վորենացին՝ զհետ գնա-
լով քաղդէական աւանդութեանց և մանաւանդ եր-
գոցն վիպասանաց աշխարհիս մերոյ, հաւանական դա-
տի՝ զյունական և զհռովմէական պատմաբանիւք ան-
ցեալ, տալ մեզ զպատմութիւն Շամիրամայ, որ
բազմօք 'ի նոցանէն զանազանի: Քանզի Շամիրամ
զկնի հալածական առնելոյ 'ի Վրիտէ զՎինոս՝ պատ-
գամաւորս առաքէ 'ի Հայս առ Սրայ՝ գալ առնուլ
զնա կնութեան և թագաւորել 'ի վերայ Վսորես-
տանեայց: Արում ոչ հաւանեալ արքային Հայոց,
ելանէ գայ տիկինն 'ի Հայս ընդդէմ նորա զօրու-
ծանու. և 'ի վինել պատերազմի՝ սպանանի Սրայ
և երկիր տէրութեան նորա մտանէ ընդ լծով Վսո-
րոց: Օկնի որոյ բուռն հարկանէ Շամիրամ զմե-
ծամեծ շինութեանց. շինէ և ասարանս հոյակապս,

(87) Վեպոր. Սեէ. գեոր. Բ. հաճ. Դ — ինս:

յորում զամառնայինն եղանակ անցուցանել ախորժեք: Աւ որովհետեւ սա ամի ամի ելանէր 'ի Հայս, ամին իրի կողմնապետ Թողոյր Ասորեստանի զԱրացին Օրադաշտ, որոյ ընդհուպ բռնացեալ տիրել խորհեցաւ 'ի վերայ ամենայնի: Օչարեալ ընդայս Շամիրամայ՝ գնաց ընդդէմ նորա պատերազմաւ. սակայն ոչ կարացեալ զդէմ ունել Արացւոյն՝ փախստական անկանի 'ի Հայս, ուր հետամուտ եղեալ նմա՝ Նինուասայ, սպանանէ զմայրն և ինքն յաթու Թագաւորութեան բազմի: Օայսոսիկ Աորենացի ⁽⁸⁸⁾:

Ասրագործութեանց Շամիրամայ՝ 'ի Հայս գործելոց, պարտ էր մտանել յերգս վիպասանաց. քանզի վերոյիշեալ պատմութիւնն թէև Քերթողահայրն յաւաջբերեալ ասէ 'ի գիրս Ար Աբասայ 'ի քաղդէական մատենից, սակայն ըստ մերումն կարծեաց՝ չեն անխառն 'ի Հայ զըրուցաց և աւանդութեանց: Ա'ի՝ զի մատենագիրն մեր ինքնին վկայեայսմ հատուածովք՝ քաղելովք յերգոց վիպասանաց. և երկրորդ՝ զի որպէս Ար Աբաս խոստովան լինի՝ յիշեալն 'ի նմանէ քաղդէական մատեան պարունակէր յինքեան նաև զերգս գուսանականին ⁽⁸⁹⁾ աշխարհին Հայոց: Օայս կարծիք վաւերական ցուցցէ քեզ պատմութիւն վախճանին Շամիրամայ, զոր Աորենացին 'ի վիպաց առեալ հաղորդէ մեզ այս

⁽⁸⁸⁾ Աորեն. գերտ ն. գլ. ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ:

⁽⁸⁹⁾ Նոյն. գերտ ն. գլ. ԺԴ:

պէս. « Աստ ուրեմն ('ի հայս) զմահ ասել (երգչաց)
 Շամիրամայ և զհետեակ փախուստն. և զպասքումն,
 և զիղձ ջրոյն և զարբումն. այլև 'ի մօտ հասանել
 սուսերաւորաց և պարտաւորն 'ի ծով, և բան 'ի
 նմանէ — » Աւետի + Շամիրամայ 'ի ծով (90): «

» Աւետի + Շամիրամայ 'ի ծով. « ասա քեզ բան վի-
 պասանին, որոյ անուն և նոյն իսկ Արգն՝ նման ու-
 լանց տիկնոջն Ասորեստանի՝ յանդունդս ժամանակի
 խորասոյզ անհետ եղեն վասն մեր . . .

» Աւետի + Շամիրամայ 'ի ծով. « Թուի ինձ մտացս
 աչօք տեսանել զ'ի հնոցն մերոց ոգեալ նկարագիր
 փախստեան Թագուհոյն մեծի, որոյ յանհնարս մտեալ՝
 յոտիցն ԹեթևուԹիւն լինի ապաստան, և յանցանելն
 ընդ խորշակահար ընդ դաշտս՝ պապակի լեզու նորա
 'ի տապոյ. զովացուցանել ցանկայ զկոկորդն ջրովն
 քաղցրութեան, որ կարկաջասահ անցանէ ընդ քա-
 ըինս. և մինչ նա զծարաւն բժշկէր՝ մօտ եկեալ
 հասանեն սուսերաւորք. սակայն ճեպ տայ ոտից իւ-
 ըոց Թալկացելոց տիկինն՝ հասանէ յեզր ծովուն
 Աւանայ, 'ի բաց կորզէ 'ի պարանոցէն զուլունս,
 ընկենու զուլունս 'ի ծով, և ինքն իսկ ծովամայն
 կարձել կամի զկեանս... այն ինչ յանկարծ... ով
 սքանչելեացս... 'ի քար դաունայ յուսակտուրն Թա-
 գուհի.

» Շամիրամ + որոտ զին + մն զՆեբէ (91): «

(90) Աւետի. գերտ ւ. գլ. ԺԷ.

(91) Աւետի. գերտ ւ. գլ. ԺԷ.

Մանդուխիւնս այս յաղագս բռնանալոյ Օրա-
 դաշտի Մսորիս, պատերազմին ընդդէմ նորա Շա-
 միրամայ և մահուան յետնոյս, ոչ միայն անմիաբան
 է որոց (Յոյնք և զինի նոցա հարկմայեցիք սրտմէն
 զտիկնոջէն մեծէ. այլև անծանօթ նոցա բոլորովին:
 Օայս տարբերութիւն նոյնպէս նկատէ գիտնական
 Վաղղիացին Ռէնոյ 'ի գեղեցիկ քննութեան իւրում
 յաղագս Օրորաշտի, որ մեծաւ մտադիւրութեամբ
 զննէ զայս խնդիր և զկարծիս իւր զՍորենացւոյն
 յարգանօք յայտնէ⁽⁹²⁾: Սակայն այս բուն պատմաբա-
 նական խնդիր գոլով, ոչ մտանէ 'ի կարգ յառաջի-
 կայ երկասիրութեանս. յոյր սակս և մեք զանց ա-
 րասցուք զնովաւ՝ մինչ յայլում վայրի առանձինն
 զպատմութենէ Քերթողահօրն հասցէ մեզ ճառել:
 Վասպէս արժանի է ուշադրութեան և՛ առաջին
 մասն պատմութեան Շամիրամայ առ Սորենացւոյ,
 զորմէ չիք ամենեւին յիշատակութիւն առ նախկին ա-
 րևմտեան մատենագիրս, այն ինքն է՝ հրաշալի շի-
 նութիւնք Թագուհւոյն Մսորեստանեայց 'ի կողմանս
 Սանայ, նկարագրեալք առ մերովք Ժամանակօք 'ի
 Շուլց գիտնականէն⁽⁹³⁾, և պատերազմն նորա ընդ

(92) J. Reynaud. — *Zoroastre*, § 2. «Nous venons de voir qu'indépen-
 damment de Justin, elle (cette tradition) est consignée dans
 Moïse de Khorène; et le témoignage de ce savant, qui avait
 étudié et visité non seulement le monde grec et romain,
 mais l'Orient, est d'un grand prix, lors même qu'on le
 réduirait à n'être que l'écho des idées de son temps.»

(93) *St.* Journal Asiatique, 1840, Avril, Mai, Juin.

դէմ Վրայի: Վրայ ամենայն յերգոց վիպասանաց
 քաղեալ երևի և մոռեալ 'ի քաղղէացի մատեանն,
 ուստի հանեալ է Վար Վրասայ զպատմութիւն
 Հայոց: Վանդի թէ և բազմօք յեղյեղեալ է վէպն
 մեր՝ անցանելով նախ առաջին 'ի մատեանն քաղ-
 դէացի, յետոյ հրամանաւ մեծին Վղէքսանդրի 'ի
 յոյն լեզու փոխեալ, իսկ հուսկ ուրեմն հրամանաւ
 Սաղարշակայ հանեալ անտի բազմահմուտ Վսոր-
 ւոյն և 'ի նորոյ հայացուցեալ 'ի Վերթողահօրէն
 մերմէ. սակայն ոչ միանգամայն անհետանայ 'ի նմին
 ոգի և յատկութիւն հայ աւանդութեանն: Վտադիր
 ընթերցանութիւն յետագայ հատուածիս ակներև
 ցուցցէ զճշմարտութիւն բանից մերոց. քանզի ասէ
 Աորենացի.

»Վայց վաւաշն այն և բորբորիտն Շամիրամ՝ 'ի
 բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա (Վ-
 րայի), ցանկայր հասանել... և 'ի ոչ հաւանել Վ-
 րայի՝ 'ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ, զայ
 հասանէ յերկիրն Հայոց 'ի վերայ Վրայի 'ի դաշտն
 Վրայի, որ և յաճունն նորա անուանեալ Վրարատ:
 Աւ 'ի լինել ճակատուն պատուէր տայ զօրապետաց
 իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել ապրեցուցանել
 զՎրայն: Ասկ 'ի լինել մարտին՝ հարկանի զօրն
 Վրայի, մեռանի Վրայ 'ի պատերազմին 'ի ման-
 կանցն Շամիրամայ: Վիակապուտս առաքէ տիկինն
 յետ յաղթութեանն 'ի տեղի ճակատուն՝ խնդրել 'ի
 մէջ դիականցն անկեւոց զըղձալին իւր և զտարփա-
 ծուն: Վտանեն զՎրայն մեռեալ 'ի մէջ քաջամա-

րտկացն. և հրամայէ դնել զնա 'ի վերնատանն ապարանից:

»Իսկ 'ի գրգռել միւսանդամ զօրացն Հայոց 'ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիւր լինել մահուան Ղարայի, ասէ. «Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուէ զվերս նորա, և կենդանասցի:» Միանգամայն և ակն ունէր դիւթու թեամբ վհուլթեան իւրոյ կենդանացուցանել զՂարայ՝ ցնորեալ 'ի տուփական ցանկութենէն: Աւ իբրև նեխեցաւ դի նորա՝ հրամայեաց ընկենուէ 'ի վիհ մեծ և ծածկել. զմի ոմն 'ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով 'ի ծածուկ, և համբաւէ զնրմանէ այսպէս. «Ա իզեալ աստուածոցն զՂարայ և կենդանացուցեալ, լցին զփափաք մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ աւաւել յայսմհետէ պաշտելիք են 'ի մէնջ և փառաւորեալք իբրև հեշտացուցիչք և կամակասարք:» Անգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց և մեծապէս զոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զՂարայ: Աւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ 'ի վերայ երկրիս Հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեւեան, դադարեցուցանէ զխազմն ⁽⁹⁴⁾:»

Հայսոսիկ 'ի բանս արձագանգ Արգոյն վիպասանաց՝ թէ և 'ի խորին հնութեան անդ հնչեցեալ, ազդոյ իմն եղանակաւ լինի լսելի. քանզի այս ամենայն մանրամասն հանգամանք պատերազմին և մահ

(94) Խորեն. գեղ. մ. գլ. ԺԵ:

ուան Վրայի, և կեղծեալն 'ի Շամիրամայ դարձ
 արքային Հայոց 'ի կեանս, և հաւանեւն Հայոց կեն-
 դանանաւոյն Վրայի աստուածոցն լիզելով զդի նորա,
 ոչ այլ ինչ են բայց եթէ բուն կարծիք և ասած
 հնոցն մերոյ աշխարհիս, յորս հեթանոսական սովո-
 ըութիւնք մերոցն՝ բանաստեղծական ոգւով զար-
 դարեալք, երգեալ և աւանդեալ լինեին 'ի վիպա-
 սանաց: Սանաւանդ վերադառնալն Վրայի 'ի կեանս՝
 արժանի է մտադիր քննութեան, որ արդարև զհա-
 յութիւն աւանդութեանն ցուցանէ: Վանդի գոյու-
 թիւն աստուածոց՝ լիզողաց զվերս անկեւոց 'ի պա-
 տերազմի և այնու կենդանութիւն հաղորդողաց սպա-
 նեւոցն, թուի լինել մի 'ի մասանց հաւատոյ նախ-
 նեաց մերոց 'ի հեթանոսութեան անդ: Վն մատե-
 նագիրս մեր տեսանեմք ուրեք ուրեք 'ի կիր արկ-
 եալ զբառս Յարուէլ (⁹⁵), որ մին 'ի բնիկ աստուա-
 ծոց Հայոց երևի լինել: Ստուգութիւն անուանս
 ակնարկել տայ մեզ յայն ինչ, զոր յարուէլ առնեին
 ընդ դիական Վրայի այսինքն՝ «նորորդ լիզելով կեն-
 դանայտեանէն զպանեալն»: Ալ զի մի 'ի հաւատալի
 մասանց էր այս կարծիք առ հինսն մեր՝ յայտ անտի
 ևս է, զի որ ինչ զՎրայէ պատմի չէ միակ և եթ-
 յիշատակութիւն առ մատենագիրս մեր: Վն Փաւս-

(⁹⁵) Սեւոսայն չեմք բառիս էն Վրայէլ և Վրայէլ. թեւ
 առաւել հասանալան ըստի յարաւէլն չեմք, որպէս և
 «պարգաւտութեան նորին» զոր պատմ, ցուցանէ. և
 ոչ էլէ Վրայի լիզող՝ որպէս թէնէ «Նոր Վրայայանն»:

տոսի Ռիւզանդացւոյ գտանեմք զնոյնանման աւանդութիւն նաև զգօրավարէն Հայոց Սուշեղէ, զորմէ առ թաղաւորն մեր Արազդատ քսիս մատուցեալ՝ Ռատ Սահառունի դայեակ արքային՝ յինքն յափշտակել կամելով զսպարապետութիւն աշխարհիս, յարևէ արկ զնա: Եւ այս էն բանք Ռիւզանդացւոյն:

»Եւ եղև իբրև տարան զմարմին սպարապետին Սուշեղի՝ ի տուն իւր առ ընտանիս իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտև տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ՚ի մարմնոյն անտի: Օ ի ասէին. »Վորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, և վեր երբէք չէր առեալ. ոչ նետ մի դիպեցաւ երբէք, և ոչ այլոց՝ զինու խոցեալ է զդա: » Եւսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա. մինչև զգլուխն անդէն ՚ի կոճեղն կարեալ կցեցին, և հանին եղին ՚ի տանիսն աշտարակի միոյ. ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, »Նուլեզք իջանէն և յարուցանէն զդա: « Սահապան կային և ակն ունէին յառնելոյ՝ մինչև նեխեցաւ մարմինն: Նպա իջուցին յաշտարակէ անտի, և լացին և թաղեցին զնա որպէս օրէն էր ⁽⁹⁶⁾:

Նստ առլեզի կամ յարալեզի զնոյն առնէն ընդ դիւոյն Սուշեղի, զոր ինչ ասորաւորն ընդ Նրային. և ոչ միայն այս, այլ և ամենայն հանգամանք նախկին սովորութեանս նոյն էն յերկոսին դէպսդ: Վանզի

(96) Փաստատ Ռիւզանդ. Պատմ. Հայոց, Ա. էնէրէէ, 1832. Վարդուբէնն է. 41 լՂ:

և՛ առ Կյորենացւոյն և՛ առ Փաւստոսի զդիւս սպաւնեւոցն հանեն՝ զԱւրային ՚ի Վերնափոսան ապարանից, իսկ զՄուշեղին ՚ի քանի՞ն աշտարակի Բոյ. անդ ապտաւած լեզուն, սաստ՝ աւելից: Հաւելու Միւղանդացին, և թէ յյառնեւոյ ակն ունեին նմա (Մուշեղի), մինչև զգլուխն անդէն ՚ի կոճեղն կարեալ կցեցին և հանին եղին ՚ի տանիսն աշտարակի միոյ. ասէին, թէ վասնզի այր քաջ էր, » Մուշեղք իջանեն և յարուցանեն զգաւ« Մատանիքն ակն ունեին յարութեան սարանեւոյն, ակն ունեին, և թէ աւելիք իջանեն և յարուցանեն զնա: Միւր ուրեմն այս էր մտնն ինչ հաւատոյ առ այնտիկ, որք ակն ունեին միջնորդութեամբ ապտուածոց յարուցեալ տեսանել զսպանեալս ՚ի սրտերազմի, և այն՝ զարտայն և զաջ զօրավարս և թէ, և ոչ զտակահանս:

Եթէ ճշմարիտ է այս, ուրեմն որ զԱւրայէ սպամի ՚ի վերայիշեալ բանա Կյորենացւոյն՝ բնիկ հայկական աւանդութիւն է, և ոչ թէ խօսք քաղցեացի սրտմարանից. և ոչ միայն հայկական աւանդութիւն, այլև սեպհական ծնունդ մտաց վիպասանացն մերոց հոց՝ մուծեալ ՚ի Վիսուէ եղեալ ՚ի քաղցեացի մտեանն:

Մյսու եւթ հարաւոր լինի խմանալ զայն մեծ տարբերութիւն, զոր առ Հոյն, Հուլմայեցի և Հայ մատենագիրս տեսանելք ՚ի հաղորդելն ամենեցուն նոցա զսպամութիւն Շամիրամայ: Վաստմարանք երկոցուն առաջին ազգացդ զհետ գնան աւանդութեան, որ գուցե առ Վարսիկս ընկալեալ էր ընդհանրաւ

պէս ⁽⁹⁷⁾. Իսկ Հայք կամ լաւ ևս ասել՝ վիպասանք մեր
առաւել Հաւանական համարեցան զոր ինչ յաշխարհի
իւրեանց և առ դրացի Մտորիս պատմիւր, ասել:

Օ այս այսպէս եղեալ՝ գուն գործեսցուք մեկնա-
բանել ՚ի հարեանցի և զայն մթին տեղի ՚ի գիրս
Հասարակապետութեան Պղատոնի, ուր սա ՚ի մէջ բե-
րէ զառասպելն Առ հայոյն: Եւ ինչիւր մինչ ցայս
վայր ժամանակի անլուծանելի մնայ. քանզի և՛ հին
և՛ նոր գիտնականք գողցես ընդ խարխափս գնան ՚ի
քննելն իւրեանց զայն, ոչ ինչ ասել կարելով ստու-
գիւ, որ արժանի իցէ հաւատալոյ: Եւ ուր մեզ, եթէ
աւանդութեամբ հնոցն մերոց մարթ է պարզաբանել
զյիշեալ առասպելն՝ առ Պղատոնի եղեալ: Սակայն
նախ քան զառաջարկելն յաղագս խնդրոյս զմեր կար-
ծիք, կարևոր դատիմք բերել աստ զբանս յոյն փի-
լիսոփային առ ՚ի կատարեալ խելամտութիւն ըն-
թերցողաց զոր հանդերձեալս եմք ասել: Եւ ահա
այս ինչ պարունակի ՚ի նոսին.

»Շէ այս զրոյցն Ալկինոյեայ, զորոյ հանդերձեալ
եմ՝ ճառել, այլ պատմութիւն առն քաջասրտի՝
Հայոյն ասեմ Առայ, ծնեցելոյն ՚ի Վամփիւլիա:
Սպանաւ սա ՚ի պատերազմի. զկնի տասն աւուր ՚ի
վերայ անցանելոյ՝ այնինչ բառնային զնեխեալ դիա-
կունս անկելոցն ընդ նմին ՚ի պատերազմի, զնորայն

(97) Արեւիտա Արեւիտայի ՚ի գե-անէ Պարսեց հանեալ ասէ
չե-ր պատմութեան, յորձե և՛ Վեդրոյ Սեկեւ ասեալ-
չոր էնչ շէ ասերաճայ:

գտին ամբողջ և անխախտ: Առեալ տանէին զնա 'ի տուն առ 'ի դիահանս յարդարել նմա. և յերկոտասաներորդում աւուր մինչդեռ եդեալ կայր 'ի խարուկի՝ վերադարձաւ 'ի կեանս և պատմել սկսաւ զանդէսն.....»

»Ասասպելս այս՝ յաւելու Վղատոն, զբանս առ Վլաւկոն դարձուցեալ, պահպանեցաւ յանյուշութենէ, որ և կարէ զմեզ ինքեանս պահպանել 'ի կորըստենէ, եթէ միայն հաւատասցուք նմա. այնուհետև ողջամբ անցցուք ընդ գետն Աթէ, և անարասս պահեսցուք զհոգի մեր յամենայն ապականութենէ (98):»

Վաղղիացի իմաստասէրն Վուզէն՝ թարգմանիչ գործոց Վղատոնի, ընդ նմին և գողցես ամենայն Աւրոպացի գիտնականք, 'ի վարանս անկանի՝ ոչ գիտելով զինչ ասել զծագմանէ առասպելիս: Տարակուսանք իմաստասիրիս յայսինեալ տեսանի 'ի ծա-

(98) Oeuvres Complètes de Platon, trad. par V. Cousin, Paris, tome X. p. 279—295. « Ce n'est point le récit d'Alcinoüs que je vais vous rapporter, mais celui d'un homme de cœur, Et l'Arménien, originaire de Pamphylie. Il avait été tué dans une bataille: dix jours après, comme on enlevait les cadavres déjà défigurés de ceux qui été tombés avec lui, le sien fut trouvé sain et entier; on le porta chez lui pour faire ses funérailles, et le douzième jour, lorsqu'il était sur le bûcher, il revécut et raconta ce qu'il avait vu dans l'autre vie. — «Ce mythe, mon cher Glaucon, a été préservé de l'oubli, et il peut nous préserver nous-mêmes de notre perte si nous y ajoutons foi; nous passerons heureusement le fleuve Léthé, et nous maintiendrons notre âme pure de toute souillure. » —

նօթարբանութիւնս նորա առ յիշեալ թարգմանու
 թիւնն Պղատոնի, որ և յայս բովանդակին. »Ար ինչ
 առ առաւելի հայի՝ զայս ինչ կարծել պարտ է,
 եթէ նման առասպելեացն Վարդգիսայ և Փեդուլի,
 շինեալ թուի այն՝ ի վերայ հիման, զոր չէ հնա-
 րեալ Պղատոնի, այլ փոփոխեալ կամ յարմարեալ
 արդարև: Թէև չգիտեմ զիսկութիւն հիման առաս-
 պելիդ, սակայն և ոչ ժխտող կամիմ լինել գոյու-
 թեան նորուն. գուցէ Պղատոնի ժողովեալ է զայն
 ՚ի ճանապարհորդութիւնս իւր զկողմամբ Արևելից:
 Սակայն հանգամանք ժամանակի և տեղւոյ խառն
 գոլով յոյժ, միանգամայն անհնարին գործեն առա-
 ջարկել զայսմանէ որևէ կարծիք: Սին իրի ոչ
 դանդաղիմ ՚ի մերժելոյ զմեկնութիւն յետին մատե-
 նագրաց, որպիսիք են Աղեմէս (Յաճախապարհ. Է.) և
 Աւսեբիոս (Պարտապ. աւսեբիան. ԺԳ.), որք ՚ի Ա-
 հայն տեսանել կամին զՕրոտաշի. և ՚ի հաստատու-
 թիւն կարծեաց իւրեանց յառաջ բերեն զսկիզբն
 միոյ ՚ի գրոց իմաստնոյս այսորիկ, որ անվաւեր երևի
 լինել, որոյ և աղբիւր ապաքէն լինել պիտի սոյն
 այս տեղի գրոցն Պղատոնի: Սովորութիւն էր առ
 Աղեքսանդրացի՝ թէ՛ քրիստոնեայ և թէ՛ հեթանոս
 փիլիսոփայս, զիմաստութիւնն Պղատոնի առ Արևելս
 յարաբերել, ոմանք՝ շրէից, միւսք՝ Ագիպտացւոց,
 իսկ այլք Պարսից ընծայէին զայն ⁽⁹⁹⁾:

(99) Ահայն. Եւրգճանու-Էիան Պղատոնի, հաս. Ժ. էր. 377 —

Եւ յսու և եթ զլիսաւորէ իմաստասէրն Վաղղիացի զխոհեմ տարակուսանս իւր, յորոյ 'ի լուծումն ձեռնամուխ լինել համարձակիմք՝ 'ի նպաստ անձին կոչելով զհնազոյն աւանդութիւնս հնոյն հայաստանի. միայն եթէ յաջողեսցի այդ ձեռնարկութիւն և տացի մեզ հնութեամբ մերոյ աշխարհիս՝ լոյս դոնեայ աղօտափայլ շողացուցանել 'ի վերայ խաւարին խնդրոյդ:

Վասի առաջին՝ տեսցուք յինչ բովանդակի առասպելն 'ի Պղատոնէ պատմեալ. «հայ ոմն քաջասիրտ՝ Լու անուն, սպանանի 'ի պատերազմի. գտեալ զդէնորա անխախտ 'ի մէջ անկելոցն՝ տանին 'ի տուն իւր և հանեն 'ի խարոյկ. մինչդեռ եղեալ կայր 'ի խարուկի, յառնէ և պատմէ զհանդերձեալսն:»

me celui du *Gorgias* et celui du *Phédon*, il repose sur une donnée première que Platon n'a pas faite, mais qu'il aura librement arrangée. J'ignore quelle est cette donnée, mais j'en admets l'existence, et il est même vraisemblable que Platon l'aura recueillie dans ses courses du côté de l'Orient. Mais les circonstances de temps et de lieu sont ici tellement indéterminées, qu'il est impossible de se livrer à aucune conjecture raisonnable à cet égard. Je suis donc loin d'admettre les interprétations d'écrivains postérieurs, comme Clément (*Stromat.* V) et Eusèbe (*Præpar. evang.* XIII), qui voient dans Er l'arménien, Zoroastre, et qui citent à l'appui de leurs conjectures le commencement d'un livre de ce sage, livre évidemment apocryphe, et dont la source aura été précisément ce même passage de Platon. C'était un système pour les philosophes alexandrins, chrétiens ou païens, de rapporter la sagesse de Platon à l'Orient, les un à la Judée, les autres à l'Égypte ou à la Perse.»

Օչայսոսիկ բանս դարձեալ համառօտեալ՝ գտցուք
'ի նոսին զայս իմաստ. » Քաջ՝ անկէսլ՝ 'ի պատե-
րազի, յառնէն: «

Խնդրելի է այժմ, եթէ առ որո՞ւմ 'ի հնագոյն
ազգաց Մսիոյ գտանի այդ վարդապետութիւն. որքան
եսս գիտեմ, բաց 'ի հայոց և ոչ առ ուրուք 'ի
նոցանէ: Իսկ առ հայս քարոզիւր այդ ուսումն, եթէ

Թագաւորի և քաջ զօրավոր՝ սպանեալք 'ի պատե-
րազմի, յառնէլ կարեն.

Եւ յառնեն՝ օգնակնաւիւնսն մարտաջոյ.

Եւ օգնականութիւն աստուածոց՝ էր վերաւ զվերս
պանելոցն,

Եւ լիզելովն կէտքանայրապանել:

Եւ աստուածոցն այնոցիկ անուն՝ յարաւել լսիւր
առ նախնի հայս:

Գոյութիւն վարդապետութեանդ առ հայս ապա-
ցուցանի վերոյիշեալ երկու հատուածովքն, յորոց
մին առ Մարայն մեր վերաբերի, իսկ երկրորդն՝ առ
զօրավարն Մուշեղ: Յերկոսին 'ի դէպսդ յառնէլն
արքային և քաջի զօրապետին քարոզի:

Օչայդ և յառապելին Պղատոնի տեսանեմք. քան-
զի Լոյս յառնէ:

Սովորութիւն էր հայոց զքաջ անկեալն 'ի պա-
տերազմի տանել 'ի տուն իւր և հանել զդի նորա՝
կամ 'ի վերնաբուն ապարանից՝ որպէս զՄարային, կամ
'ի քանի աշխարհի՝ որպէս զՄուշեղին:

Օ այդ և առ Պղատոնի տեսանեմք. քանզի զդի
 Լուայ հանեն 'ի Խորոյն, որ է բարձրագէզ կոյտ
 փայտից. որ և զօրութեամբ միենոյն է ընդ վեր-
 նատան ապարանից կամ տանեաց աշտարակի. միով
 բանիւ՝ հանէին զդի սպանելոյն 'ի Բարձրագէզ քեղի:

Յաւելցուք առ այս և զգոյտելին աստուծոյ յա-
 թուելոց աս հինն թը, որով ակն յանդիման ցուցանի
 հայութիւն հեթանոսական ուսմանդ:

Մարթ է այժմ 'ի վերայ բերել, » եթէ իմաստ
 աստուծու ընդ որ առ Պղատոնի, այն է՝ քաջ՝ անէկտ
 'ի պատերազմի, յասունէն, ոչ այլ ինչ է բայց եթէ բուն
 հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի հայոց:«

Օ կնի այսորիկ կարևոր է որոշակի ցուցանել, եթէ
 'ի իցէ արդեօք հայ Լուան առասպելին Պղատոնի:
 Թէ և ճշմարիտ է ասածն Արզէնի, » հանգամանք
 ժամանակի և տեղւոյ խառն գոլով յոյժ, անհնարին
 լինի ամենեին առաջարկել զառասպելէս որ և է
 կարծիք. » սակայն մեզ՝ զկնի յայտնի ցուցանելոյ ըզ-
 հայութիւն իմաստին պղատոնեան առասպելին և
 զնոյնութիւն նորին ընդ որում զՄարայէ երգէին
 վիպասանք, ոչ անտեղի թուի՝ զԼուայ յոյն փիլիսո-
 փային Մարտի հայնապետն քարոզել: Այլ այսմ ար-
 դարև սյսպէս պարտ է լինել, քանզի այդ առասպել
 յաղագս վերադառնալոյ արքային հայոց 'ի կեանս՝
 գոլով մին 'ի հնագոյն աւանդութեանց հնոյն Մսիոյ,
 'ի հայաստան աշխարհէ տարեալ երևի Մսորոց
 յերկիր իւրեանց, ուստի և տարածեալ ընդ ողջոյն

Մ. րեւելա: Մակ Աղատոնի 'ի ժամանակս ճանապարհ
հորդութեան իւրոյ ժողովեալ՝ յունացուցեալ է
զայն, 'ի բաց թողլով զմանրամասն հանգամանս
նորին:

Մակ Ամենեւեան անուն, զոր 'ի վերայ Մուսայ
կամ Մուսայի ասի՝ նշանակէ և ոչինչ. քանզի այդ
քան հնագոյն անգիր աւանդութեան (1419 ամօք
նախ քան զԱղատոն)՝ դարուց 'ի դարս անցանելով
և յազգաց յազգս, հարկաւ պարտ էր փոփոխել ըստ
արդարեան հերոսարանացն. այնինչ հին նորին, որ գլխաւո
րըն է, անայլայլելի է մնացեալ:

Մ. ւ մատենագիրս յետին ժամանակաց, որպիսիք
են Աղեմէս, Աւսեբիոս, Մակրոբիոս և այլք, նոյն
պէս տեսանեմք յիշատակութիւն առասպելիդ՝ աղա
ւաղեալ և ըստ քմաց փոփոխեալ: Մ. սոցանէ ոմանք՝
որպէս ասացաք, ոչ դանդաղեցան Օրոսիոս քարո
ղել զՄ. արծիք դոցա չէ ամենեին արժանի
ուշադրութեան. քանզի 'ի գրոց Աղատոնի առեալ
զառասպելն՝ ըստ կամաց յեղափոխեալ առաջարկեն
զայն: Մ. յլ զարմանք այն է, զի ընդ նոսին և իմաս
տուն չ. Մ. անձիճեան՝ յուսկէտս ժամավաճառ լինի,
միջամուխ լեալ 'ի քննութիւն բայից և բանից յի
շեալ հեղինակացդ, 'ի գիրս նոցա գտանել ջանալով
պար նահապետ մեր (¹⁰⁰), զոր նոքա իբր թէ Օրոս
դաշտ անուանեն: Պարտ էր նմա քննել ոչ զբանս
Աղեմէսի, Մակրոբիոսի և այլոց, այլ յառեւ զսրա

(¹⁰⁰) չ. Մ. անձիճեան. Չնախոս. հար. 7. էր. 66:

տես աչս մտաց իւրոց 'ի բանս Պղատոնի, որ աղբի-
 է կարծեաց հոգին ամենեցուն: Աւ զի՞նչ արդեօք պար-
 ծանք մեզ, եթէ Օրադաշտ ոմն չայ իցէ լեալ:
 Քանզի որ բուն Օրադաշտն է, որում և ընծայեն
 զմատեան կրօնից Պարսից՝ Օկնդավէստա կարդա-
 ցեալ, ապաքէն չէր չայ: Իսկ այլ ամենայն Օրա-
 դաշտք՝ թէ չայ իցեն և թէ ոչ, քանզի աննշանք
 ոմանք են, զի՞նչ մեզ փոյթ:

'Ի շարս երգոցս երրորդ կարգի դասեսցուք և
 զայն, զոր 'ի չարամակերտի զՆսորի գաղթեւոցն
 'ի զարմէ Սենեքերիմայ պատմէին. զորս 'ի գալ
 նոցա յաշխարհ մեր՝ բնակեցոյց Ակայորդի զկող-
 մամբք Նսորեստանի: » 'Ի սոցանէ պերճքն յետոյ
 ուրեմն՝ ըստ Խորենացոյ, մտերմութիւն վաստակոց
 առ թագաւորսն մեր ցուցեալ, բղեշխութիւն կող-
 մանցն արժանաւորեցան առնուլ ⁽¹⁰¹⁾: « Իսկ յաւուրս
 Աղարշակայ կարգեցան և սոքա 'ի թիւս նախա-
 րարաց չայոց, որոց և պաշտօն էր՝ «արծա-տ» էրել
 առաջի թագաւորին: Նստի յառաջեկեալ ասէ
 Քերթողահայրն և անուն ազգին Ներծրունեաց, զոր
 ստուգաբանէ ասելով, եթէ » զՆրծրունիսդ գիտեմ՝
 ոչ արծրունիս, այլ «արծ-տ» ունի: « որ գեղեցիկ յար-
 մարանք են վսեմ մտաց ծերունւոյն Խորենայ, և ոչ

(101) Խորեն. գեր. ն. գլ. իգ:

Ճշմարտութիւն: Քանզի զայդ անուն՝ կամ լաւ ևս
 ասել Տակնուան, որպէս 'ի համառօտեալ բանից Ար-
 գոյն երևի, նախ քան զԹագաւորելն Աղարշակայ
 ընկալեալ էր զարմին Անեքերիմայ 'ի Հայոց աշ-
 խարհի, և այն ըստ դիպաց: Քանզի ասէին, եթէ
 եղև յաւուր միում այնինչ պատանի ոմն վաստա-
 կաբեկ 'ի տանէն երևելի Ասորի գաղթականացս
 այսոցիկ ննջէր 'ի բացի, անձրև սկսաւ գալ. և ահա
 Թուրքեալ երևեցաւ յօդս արծուի, որ և եկաց ան-
 շարժ 'ի վերայ մանկանն՝ տարածեալ զթևս հովանի
 նմա: Աւ ապա իբրև դադարեցաւ անձրևն, այրել
 սկսանէր արևն. և մանուկն 'ի քուն կայր, իսկ ար-
 ծուի սաւառնաթև և 'ի տօթոյ արևուն պաշտպան
 լինէր նմա: — Աստի և Արծրունիք անուն, որ այնու-
 հետև 'ի վերայ զարմին Անեքերիմայ՝ 'ի Հայս
 եղեւոց, ասացաւ: Յոյր սակս և 'ի Հադամակերտի,
 որ ոստան էր Արծրունեաց 'ի Ասպուրական Աա-
 հանգի, պատմէին » Աթէ մանկան նիրհելոյ անձրև
 և արև հակառակեալ, և հովանի ընկոյ պատանւոյն
 Թալկացելոյ ⁽¹⁰²⁾: «

Այսպէս ահա թեամուխ լեալ 'ի հնութիւն
 դարուցն անցելոց՝ գուն գործեցի որդիական սիրով
 զասածս հնոցն մերոց՝ զթերին և զհատուկտորն,

⁽¹⁰²⁾ Խրեհ. գեոթ Բ. գլ Է:

զօրբազան նշխարս հազարամէից, զցրիւ անկեալն
 'ի գանձարանի ազգիս՝ 'ի Աստուծոյ թեան ասեմ
 Սոփիոսի Այորեհնացոյ, 'ի մի ժողովել (գուցէ ա
 ռաւել քան զչափն ձկտեցայ), համարձակեցայ գոնեայ
 մասամբ իւիք 'ի նորոյ վերականգնել զհիմն 'ի վեր
 տապալեալն զարմանակերտ շինուած Արգոյն վիպա
 տանաց, նման Տանկանն Արքեպիստ, որ անդ ուրեմն
 'ի հնուին

» հատուած գրնացեալ...

'Ի Տուհաց գաւառէն

Օ, Քասաղ գետով.

Եկեալ նըստեալ

Բ՛զՇ ընչ բըլբով

Օ, Արտիմէդ քաղաքաւ

Բ՛զՔասաղ գետով,

Կեւ Կեւ Երբունն

Արբունայ արբայի (105): «

(105) 'Այն, գետ Բ. գլ ԿԵ.

Մնայ մեզ ասել զի՛նք և 'ի Յեմն սրբի՛նի նուս
գործնոց երգեին երգիչք մեր 'ի հնուն զազգա
յին վէպս:

Պարտ էր ապաքէն վիպացս այսոցիկ՝ պարունակո
ղաց յինքեանս զպատմութիւն ազգիս, տարածեալ
լինել ընդ բոլոր հայաստան: Սակայն առաւել քան
յայլ մասունս՝ պահպանեցան նորա 'ի ճորդիանէ կողմն
գինաւոր գաւառին Ղաղբան: Ըն Վերթոզահորն Ար
գիչք Ղաղթան անբաժ են յերգոց վիպասանաց
քանզի ուր բանք են նորա զյետնոցս՝ անդ և զանուն
առաջնոց անշուշտ գտցես:

Ստադիւրութեամբ ընթեռնելով զայնոսիկ տեղիս
'ի Պատմութեան Այորեւացւոյ, յորս զազգային երգոց
են խօսք, նկատեմք 'ի նոսին զյետագայ բառս՝ Արժիւ,
Ղաղբան, Յոց, Պար և Ղաճբիւն: Բացատրու
թիւն միոյ միոյ 'ի բաւիցս ինքնին ցուցցէ զի՛նք
երգելոյ զվէպս առ հինսն մեր:

Ն. Արուհետե առ նախնիս մեր 'ի հնուն գիր
ոչ գոյր 'ի միջի, հարկ էր ապաքէն վիպացն մերոց
պահպանիլ աւանդութեամբ և եթ . որք և շտեմ
բանն բան գոլով՝ յայտարարք գործոց նահապե
տաց և թագաւորաց, 'ի հմարտի ժողովրդոց երգել

լինէին 'ի լաւ հասարակաց: Օչայս յայտ առնեն բանք
 Խորենացւոյ. » Օչայս երգելով ոմանց բամբուամբ՝
 լուաք իսկ ականջօք մերովք ⁽¹⁰⁴⁾. « — » Օրմէ ասէին
 'ի հինսն մեր, որ բամբուամբն երգէին ⁽¹⁰⁵⁾. « — » Օչայս
 տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւր-
 եանց ասեն ⁽¹⁰⁶⁾ «. և այլն:

Աւրեմն Արգշաց էր գործ երգել առաջի ժողովար-
 քեան զվէպոս «պգի»:

Բ. Առ նորին Խորենացւոյ տեսանեմք զյետա-
 գայ բան. » Ի Վառասանակնէն այս գտանի ժողովեալ
 'ի դիւանի արքունեաց ⁽¹⁰⁷⁾. « — զոր Նոր Վառարանն
 չգիտեմ էր վասն մեկնաբանէ » Ե՛մ յերգաց արչանագը-
 ռելոց ⁽¹⁰⁸⁾: « Աստ մեզ գոռասանակն ոչ նշանակէ երգ
 արչանագըռու այլ որովհետև գոռասանակն է յոգնակի
 գոռան բառի (որպէս զօրակն, բուժակն) և գուսան
 առ մեզ զխաղաղոյն 'ի ըստրոնի կամ զկարակերգոն յայտ
 առնէ՝ յոյր սակս առաւել յարմար թուի մեզ ընդ
 անուամբդ՝ զերգելն խաղաղոյն իմանալ, որք առաջի
 ժողովրդեան 'ի հրապարակս չխաղաղանէն զպարու-
 նակեալն յերգս վիպասանաց՝ որպէս և առ զանազան
 նախնի ազինս: Ալ զայս ասպացուցանէ

⁽¹⁰⁴⁾ Պ. երգ. ա. գլ. լա:

⁽¹⁰⁵⁾ Պ. երգ. ա. գլ. իդ:

⁽¹⁰⁶⁾ Պ. երգ. բ. գլ. ծ:

⁽¹⁰⁷⁾ Պ. երգ. ա. գլ. ժդ:

⁽¹⁰⁸⁾ Հաս. ա. էր. 582:

Պ. Միւս բան Աորեհնացւոյ... » յաճախագոյն հինքն Արամազնեաց 'ի նուագս բամբուան և յերգս ցոյց և պարուց զայսոսիկ ասէն յիշատակօք: »—Աստ եղեալ ցոյց բառի երկրորդ ձևն է ցոյց, որ արմատ է բայիս ցոյցանէ՛ճ, և նշանակէ զգործողութիւն գուսանին, որով սա հանդիսացելոց զգործս որևէ անձին ցոյցանէ (представление, représentation), և ոչ՝ որպէս 'Աոր Աառարանն ինքնակամ նոյնացուցանէ զայդ անուն ընդ ցոյցանէ՛ (109) բառի:

Դ. Արկրորդ բառ 'ի վերոյիշեալ բանիդ՝ է Պար, որոյ բուն սկզբնական նշանակութիւն է շրջան, որ և 'ի բանս Աորեհնացւոյն զնոյն ունի նշանակութիւն, որպէս և յունականն հելլէօն (հելլէօն էպելլէօն): Աւրեմն

Արգտ ցոյց և պարուց » ոչ այլ էնչ ցոյց ասէն, բայց էնէ երգտ գոսանաց և երգչաց՝ Վէպս ասողաց ժողովրդեան, զնոստ պար ասելոց: «

Ե. 'Ի նուագարանաց, որովք երգէին երգելք մեր՝ յիշատակի 'ի պատմութեան Աորեհնացւոյ միայն (համբիտն: Օչայս բառ ոմանք ծնծղայ ստուգաբանէն (պէս 'Աոր բարար.) ոմանք՝ հելլէօն (պէս շէն բարար.): Ոչ մին և ոչ միւսն հաւանական թուի մեզ: Աշխիւ ցուցանել զիսկութիւն նուագարանիդ չէ դիւրին. զայս միայն համարձակ ասել կարեմք, եթէ բամբուան հնոց չէր ծնծղայ, այլ նոստարան լարիտ և աղէօտ հանդերձ: Աորեհնացի զկնի բերելոյ զերգն Ահագանի՝

(109) հար. Բ. էր. 917:

ասէ. » զայս երգելով ոմանց բաճառաճ լուաք իսկ
 ականջօք մերովք: « — Յովհաննէս կաթողիկոս ⁽¹¹⁰⁾
 զնոյն բան Վերթողաճօրն երկրորդելով յաղագս
 Վահագնի՝ զնուաղարանն որոշէ » Կոնստանդուպոլս
 քաղաքի « անուանելով զայն: Այլ է Կոնստանդուպոլս,
 ապա ուրեմն և ոչ ճիշդայ: »

Այլ աստ զկայ առցէ բանս:

Յ 1761 թ. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ

(110) Յովհ. կաթ. Պատմ. Հայոց, յԱրտասուղէճ, 1843,
 էր. 14: » Տեղեան ճիշտ ուրիշ չափ, զՏեղեան,
 զՎահագնի, զոր 'է կոնստանդուպոլս քաղաքս ընդ
 Վերթողաճօրն հաճախէին հոռուէլ նմա և յաղբէլ, և ընդ
 Կոնստանդուպոլսի նահապետաւելանցն զնա համե
 ճապէլ: «

Մանսթուրիւն.

	Տղեւէ	Լեւեռե
Էրեւ,	ԿՊԶ.	
16,	8 'ի ներք. գերեանցն՝	գերեաց
38,	8 'ի ներք. վիպասանքն	վիպասանքն
60,	2 'ի վեր. Պատմութեան	Պատմութեան